

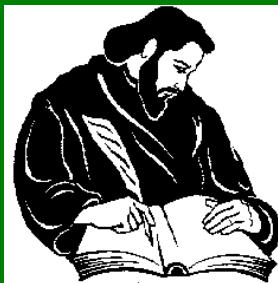

Международната издание

**Сборник за съвместната
музейно-археологическа
експедиция**

Том 1

Редактирано от
проф. Д-р Е. Шинаков и доц. Д-р И. Джамбов

Пловдивски
университет
“Паисий Хилендарски”

Брянски държавен
университет
акад. И.Г. Петровский

Пловдив *2012* Брянск

Международное издание

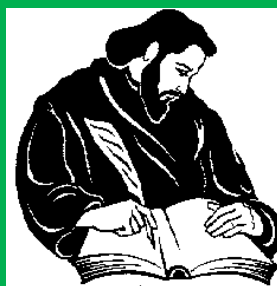
Труды совместной музейно- археологической экспедиции

Выпуск I

Под редакцией
проф., д.и.н. Е.А. Шинакова и доц. д-ра И. Джамбова

Брянский
государственный
университет
имени академика
И.Г. Петровского

Пловдивский
университет
Паисия Хилендарского

Брянск *2012* Пловдив

УДК 94.4 (470+497.2) (=16)

ББК63.3.

T-78

ISBN

Научный редактор от Болгарии (Пловдив) – д.и.н., доцент Пловдивского университета Паисия Хилендарского, зав. кафедрой истории и археологии Болгарии И.Х. Джамбов.

Научный редактор от России (Брянск) – д.и.н., профессор Брянского государственного университета им. академика И.Г. Петровского, зав. кафедрой отечественной истории древности и средневековья Е.А. Шинаков.

Технический редактор: ассистент, старший лаборант А.В.Федосов

T-78 Труды совместной музейно-археологической экспедиции. Выпуск 1. – Брянск – Пловдив, 2012. – 116 с.

Международное издание

Сборник является результатом проведенной в 2012 г. и ранее совместной российско-болгарской (Брянск-Пловдив) музейно-археологической экспедиции. В него вошли работы как студентов, так и их научных руководителей по результатам раскопок христианских памятников в районе поселка Искра коммуны Первомай, результаты научных экскурсий по музеям Болгарии и научно-ознакомительной поездки российских и болгарских студентов и преподавателей по западной части «Золотого кольца» России (Александрова Слобода – Переславль-Залесский – Ростов Великий – Ярославль – Углич – Кострома). Работы в последней части построены по следующему принципу: анализ крупного исторического события Средневековья, произошедшего в данном городе (по материалам письменных источников) и описание памятника архитектуры, который является «свидетелем» этого события, или личности, с этим событием связанной. Наиболее интересны работы сопоставительного характера, в частности, сравнение личности и деятельности Александра Невского и болгарского царя Калояна (и тот, и другой разгромили крестоносцев), сравнение погребальных обрядов эпохи становления государства и христианства в двух странах (сравнительно-типологический аспект). Книга предназначена археологам, историкам, студентам исторических специальностей и всем, интересующимся историей России и Болгарии.

ISBN

© - коллектив авторов

УДК 94.4 (470+497.2) (=16)
Т-78

ISBN

Научен редактор от България - доцент д-р И. Джамбов, ръководител Катедра История и археология, Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"

Научен редактор от Русия - професор д-р Е. Шинаков, ръководител Катедра Отечественна история на древността и средновековието, Брянски държавен университет. акад. И.Г. Петровски.

Технически редактор: асистент, старши лаборант Ф.Федосов

Сборник за съвместната музейно - археологическа експедиция
Том 1. - Пловдив - Брянск, 2012. – 116 с.

International Edition

Сборникът е резултат от проведената през 2012 г., и предишни години съвместна руско-българска (Брянск-Пловдив) музейно-археологическа експедиция. Той включва работи на студенти от двете държави и техните надзорници, резултати от разкопки на християнски паметници в близост до село Искра, община Първомай, резултати от научни екскурзии по музеи в България и научно-познавателно посещение на руски и български студенти и преподаватели на западната част на "Золотое кольцо" в Русия (Александрова Слобода - Переславл - Ростов - Ярославъл - Углич - Кострома). Работите в последната част са построени по следния принцип: анализ на голямо историческо събитие от Средновековието, случило се в даден град (по материали от писмените източници) и описание на паметник на архитектурата, «свидетел» на това събитие, или на личности, свързани с това събитие. Най-интересните работи със съпоставителен характер са: сравнение личността и дейността на Александър Невски и на българския цар Калоян (и двамата разгромили кръстоносците), сравнение на погребални обряди от епохата на утвърждаването на държавата и християнството в двете страни (в сравнително-типологически аспект). Сборникът е предназначен за археолози, историци, студенти в историческите специалности и всички, които се интересуват от историята на Русия и България.

ISBN

© - колектив авторов

Оглавление:

<i>Приветствие ректора Брянского государственного университета А.В. Антюхова</i>	8
<i>Приветствие ректора Пловдивского университета З. Козлуджова</i>	9
<i>Шинаков Е.А, Джамбов И.Х.</i> Болгарские аспекты «посольства хакана рос» 838-839 гг.	10
<i>Джамбов И.Х., Шинаков Е.А.</i> Средновековни некрополи от България (Пловдивска област) и Русия (Брянска област) XI - XIII век	13
<i>Гаренов К.М. (о. Петър)</i> Бележки и допълнения по археологическите разкопки на древни християнски храмове в кърджалийския район	19
<i>Драганов Б.</i> Изображения на Хермес върху монетите на Philipropolis (I – III в. сл. Хр.)	36
<i>Чубур А.А., Даикова Е.С.</i> Палеолит Подесенья и Болгарии: общее и особенное. Некоторые штрихи к сравнительному анализу	50
Иванов Румен Мюсюлманските некрополи на град Пловдив през Османския период (XV–XVIII век)	60
Иванов Росен Ранноосманска керамика тип „Милет“ от Пловдив	70
<i>Булаева Юлия, Мамрова Юлия</i> Александр Невский и Калоян в борьбе с крестоносцами	77
<i>Чубко Юрий</i> Юрий Долгорукий и Переславль-Залесский	84

<i>Конякина Марина</i>	89
Александрова Слобода, Иван Грозный и опричнина	
<i>Грунь Дарья, Гребнева Екатерина</i>	96
Гибель царевича Дмитрия и памятник в его честь	
<i>Лебедев Алексей</i>	102
Призвание на царство Михаила Романова и Кострома	
<i>Маринова Нанси, Петров Петър</i>	106
Сходства и разлики при провеждането на лятна практика за студенти от специалност Археология, в Пловдивски университет и Брянски университет	

Среди многочисленных международных научных связей Брянского государственного университета болгарское направление является наиболее плодотворным. Регулярное научное сотрудничество и дружба с болгарскими коллегами (учеными и студентами), зародившееся в 2004 г. развивается, крепнет, обретает новые формы и является одним из приоритетных направлений научно-образовательных связей университета.

Реальными организационным воплощением этого сотрудничества является ежегодная совместная археолого-музейная экспедиция Пловдивского университета имени Паисия Хилендарского (руководитель – доктор И.Х. Джамбов) и Брянского государственного университета имени академика И.Г. Петровского (руководитель – профессор Е.А. Шинаков).

Сотрудничество выразилось не только в совместном участии в археологических раскопках на территории Болгарии и России, но и в научных публикациях и участии в конференциях брянских преподавателей и студентов в Болгарии, их болгарских коллег – в России.

Приветствую новый шаг в этом направлении – создание совместного международного сборника работ студентов и их руководителей по результатам экспедиции 2012 г. Искренне желаю успеха и продолжения совместного научного сотрудничества между нашими вузами!

Ректор БГУ, доктор филологических наук,
профессор

А.В. Антюхов

ДО
УЧАСТНИЦИТЕ В РУСКО-БЪЛГАРСКИЯ
НАУЧНО-ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОЕКТ
ПО АРХЕОЛОГИЯ И МУЗЕЕЗНАНИЕ

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,

Следя с особен интрес Вашите експедиции в България и Русия по проучване на археологически паметници в Пловдивска област(България) и Брянска област(Русия).

Крайният продукт от Вашата работа е подготвеният за печат, първи по рода си, сборник с научни изследвания, отразяващи съвместната Ви работа. Те са принос в задълбочаване на връзките между Пловдивския университет и Брянския държавен университет.

Пожелавам последващи успехи.

Пловдив
12.11.2012 г.

РЕКТОР:

доц. д-р Запрян Козлуджов

Болгарские аспекты «посольства хакана рос» 838 – 839 гг.

Первые упоминания «росов» в Бертинских анналах, отчасти со ссылкой на данные, изложенные в письме василевса Феофила императору Людовику Благочестивому – одно из тех событий, которое вызвало огромную и многоаспектную литературу.

Все же главное внимание обращалось на три, разного масштаба явления, с этим бесспорным и четко датированным фактом связанным:

1. Время прихода венгров в Этелькузу, т.к. именно они якобы могли отрезать россов от возвращения на их родину тем же путем, что они пришли в Константинополь.

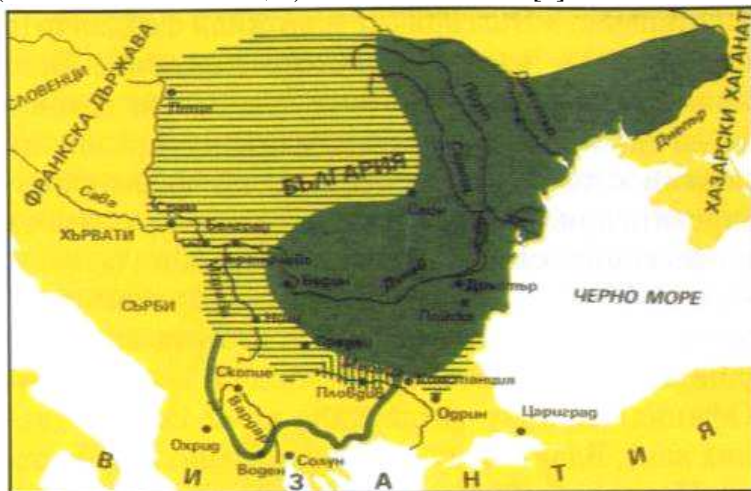
2. Наличие самого «кагана росов» в Восточной Европе, с многочисленным многообразием мнений в этом вопросе.

3. Соотношение первых двух вопросов с проблемой «росы – хазары».

Даже просто перечислить авторов, занимавшихся в Европе этим вопросом, причем часто с прямо противоположными выводами, нет никакой возможности, т.к. назвать придется десятки, если не сотни фамилий, разделов монографий и статей.

Однако никто из исследователей не задавался простым вопросом: если росы плыли на обычных для таких переходов гребных однодеревках – насадах [1, с.47], то выпадает из описания в письме Феофана Людовику простой вопрос: как от устья Днепра росы «телепортировались» прямо в Константинополь. Ведь им предстояло преодолеть минимум 600 км прибрежных вод, и отнюдь не пустынных. Им приходилось несколько раз причаливать к берегу, чтобы возобновить запас воды. Конечно, для флотов Олега и Игоря это не представляло трудностей, но для небольшой группы купцов (послов, разведчиков) пройти этот участок незамеченными было практически невозможно. Ведь от Днепра и до Фракии к 824 г. установились владения болгарского хана Омуртага [2, с.38]. В этой связи пройти пешком – еще более затруднительно. Значит информация о росах преемник, второго сына

Омуртага хан Пресиан (837-852), в малолетство которого реально правил опытный кавхан Исбул явно имела место. Конечно, Болгарская держава мощного флота не имела, но береговая охрана (хотя бы от византийцев) явно имела место [3].

**КАРТА НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК**

- територия на България към 800 г.
- територия след войните на Крум и Омуртаг
- територия при Маламир
- територия при Пресиан

При враждебных отношениях Болгарии и Византии, которые еще более обострились именно в 837 г. [2, с.46], дозорные кавхана явно внимательно следили за всеми группами иностранцев, которые шли через Болгарию или плыли вдоль ее побережья в империю василевсов. А ведь «росов» их «хакан» послал к «василевсу ромеев» «ради дружбы» [4, с.19-20]. И пропустить в Константинополь таких людей? Поход на Сербию состоялся лишь в 839 г., значит в 838 г. и Пресиан, и Исбул находились в столице и вообще в пределах досягаемости для донесений. И, тем не менее, россов пропустили к врагу болгар. Это возможно в двух случаях:

обман (со стороны росов) или сговор (а может и договор, союз). Последующий поход росов на Византию и Амастриду, хотя его дата (конец 842-начало 843 г.) и неоднозначна, подтверждает, скорее, вторую версию. В преддверии сербской войны Пресиан-Исубл вполне могли хотеть нейтрализовать Византию.

Так что болгары пропустили не потенциальных союзников Византии, а ее реальных в недалеком будущем врагов. В заблуждение же был введен Феофил (или, по мнению В. Дучки, он лихоградно искал союзников против мусульман, в том числе и на Севере [4, s.44], да еще невольно чуть не ввел в заблуждение Людовика Благочестивого. Другое дело, что последний с подобными «росами» уже сталкивался и провел «тщательное расследование», выявившее, что «росы» были «скорее разведчиками», причем не только в его, Людовика, империи, но и во владениях Феофила [5, с.20]. И как показали дальнейшие события, оказался абсолютно прав! Даже если дата нападения на Амастриду (842 г.) является спорной, то в 860 г. росы реально напали уже на сам Константинополь.

Таким образом, вряд ли покажется слишком смелым предположение о встрече, консультациях, если уже не договоре Пресиана-Исбула с предводителем «посольства» хакана росов в 838 г., а значит, этим годом можно датировать и первые русско-болгарские контакты.

Список литературы:

1. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: «Наука», 1991.
2. Андреев Й. Българските ханове и царе VII – XIV век. – София: «Петър Берон», 1992.
3. Ников П. Хан Омуртаг и кавхан Исбул // Българска историческа библиотека. 1931-1932. №1. С.1-55.
4. Duczko W. Ruś wikingów. – Warszawa: “Trio”, 2007.
5. Бертинские анналы (середина IX в.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т.IV. Западноевропейские источники. – М.: Изд-во ИВИ РАН, 2010. С.17-21.

Джамбов И.Х., Шинаков Е.А.

**Средновековни некрополи от България (Пловдивска област)
и Русия (Брянска област) XI-XIII век**

По наблюдения от съвместни музейно-археологически студентски експедиции

Археологическите и музейни експедиции между Пловдивски университет “Паисий Хилендарски” и Брянски държавен университет “Акад. Петровский” имат почти 10 годишна история. Именно през този период се извършиха наблюдения върху погребалните практики и обичаи в откритите некрополи от XI-XIII век, в посочените области под ръководството на доц. д-р Иван Джамбов и проф. дин Евгений Шинаков. Извършиха се посещения на много музейни структури, паметници на културата, църкви и манастири на територията на България и Русия. В тях взеха участие десетки студенти и докторанти от двата университета. В нашата работа бяхме подпомогнати от колегите д-р Стоян Попов, д-р Петя Калоферова, проф. А. Дубровски, д-р В. Гуриянов, доц. д-р А. Чубур, д-р Сергей Иванич и Жана Павловна.

Специална благодарност за съдействието дължим на ръководството на ПУ в лицето на Ректора – доц. д-р Запрян Козлуджов и Ректора на Брянския държавен университет - академик А.В. Антохов. Заслуги за изпълнението на нашите задачи по места имаха кметът на община Първомай – г-н Ангел Папазов, зам. кметът на община Пловдив – г-н Петко Атанасов и ръководителите на област Брянск.

Настоящото съобщение няма за цел да изчерпи сложния въпрос за средновековните некрополи от посочения период, а от части да засегне някои аспекти и специфични особености в Средновековна България и Средновековна Русия. То ще се опита да даде отговор на въпроса, относно някои от предварителните изводи на средновековните некрополи в землищата на селата Искра и Драгойново, Първомайско и Елисеевич, в които участваха нашите студенти и преподаватели; местоположението на некрополите около църковната постройка в м. Църквище(с. Искра) и око-

ло или в църквите, открити на територията на крепостта Хисаря(с. Драгойново)?¹

На първо място следва да отбележим, че става въпрос категорично за християнски погребения в посочените български некрополи. Те са извършени по традиционния за християнската практика на трупополагане в изпънато положение на тялото. Долните крайници са прибрани. Главата е поставена на запад, т.е ориентацията е запад-изток. Горните крайници са свити в лактите и са поставени върху коремната или гърдната област. Тази практика е засвидетелствана почти навсякъде на територията на България от средновековната епоха XI-XIII век.²

На второ място стои въпросът за погребалните съоръжения. Наблюденията ни тук очертават две основни групи – обикновена гробна яма с правоъгълна или трапецовидна форма и гробна яма (камера), оградена с камъни. Прави впечатление, че при втория вид са положени предимно деца. Съоръженията са разположени на различна дълбочина – от по-плитко(до 0,5 м) до по-дълбоко(до и над 1 м). Очевидно е, че само по този признак в некрополите в с. Драгойново можем да съдим за различни периоди на използване на терена около разкритите три църкви в м. Хисаря. Стратиграфските наблюдения сочат, че някои християнски погребения са извършени може би и след XIV век.

На трето място ще посочим гробните находки, открити в съоръженията или при тленните останки на погребаните. Най-често това са накити и украшения към главата – обеци и накити за украса на ръцете – гривни и пръстени. Обеците са предимно от обла медна тел с или без висулки. Гривните са два вида – стъклени(от разноцветно стъкло) и метални. От последните, интерес представляват тези от вита метална нишка, завършваща с петлицы. Такива се срещат и в други средновековни християнски нек-

---

¹ Църквите, както и очертавания се манастирски комплекс тук, ще бъдат предмет на отделно изследване.

² Ив. Джамбов, “Някои наблюдения върху средновековното общество в българските земи (по данни от некрополи)”, “Власт, общество и история в средновековна България”, Юбилеен сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова, София, 2012.

рополи в българските земи.³ Откривани са също и желязни гвоздеи, които свидетелстват, че някои от погребаните са били положени в яма, облицована с дървена рамка(или ковчег).

Без да навлизаме в подробности на четвърто място ще посочим и онези първични статистически и антропологически данни от последните две години само на обекта в м. Хисаря(с. Драгойново). Трябва да подчертаем, че в разкопките, предвид необходимостта от изследване на човешкия костен материал, бяха привлечени и специалисти от Института по експериментална морфология и антропология при БАН-София. Техните предварителни теренни констатации⁴ са следните. През двата археологически сезона - 2011 и 2012 година, са регистрирани общо 34 останки от човешки индивиди. Следва да се направи уговорката, че вероятно броят им е по-голям, тъй като в някои гробни ями са открити останки от повече от един индивид, а други са неопределяеми, поради лошото им състояние. От по-добре запазените, 6 скелета са на жени, 8 на мъже, 16 на деца и 2 фетуса, единият от които е починал вероятно

---

³ Ив.Джамбов, Ст. Попов и др. Археологически проучвания край с. Искра, Първомайско, 2012, обр.53.

⁴ Предварителни данни от теренни констатации, предстоят лабораторни изследвания.

при раждането. Погребаните са били на възраст до 45 години(без детските) и само един скелет е на възрастен индивид над 45 г. Най-голям е броят на детските скелети, чиято възраст е определена до 7 години(т.е. ранна детска възраст). Преобладават обаче тези от 0 до 4-5 години.

Наблюденията, които направихме при некрополите край с. Елисеевич сочат, че на това място е съществувал могилен некропол, вероятно края на X–XI век. Такива могилни некрополи се

срещат в българските земи от Халщата и особено като обем на могилния насип от Латенската епоха. Те се свързват, обаче, с тракийска погребална практика и се датират предимно в V-IV в. пр. Хр.⁵ В случая обаче действително се отнася до средновековен некропол. Това, което обединява едно от могилните погребения в Елисеевич, в Брянска област и някои от тракийските погребения в Маричината долина (Югоизточна Тракия), е че в тях са погребани войни пълководци или владетели.⁶

Интерес предизвиква, преди всичко, погребалният обред и откритите човешки останки в основата на могилата. В едно от погребенията, което представлява особен интерес, е принадлежало, може би, на младши дружинник, или военно-административно лице. Затова свидетелстват откритите край него находки, като част от войнското облекло - тока за колан, халка за окачване на сабя или кинжал и др. Прави впечатление високият ръст на младия мъж 1,70-1,80 м и възрастта – около 30 години. Впрочем, те именно отговарят в някаква степен на погребенията, в с. Драгойново, Първомайска област.

Има, обаче и още няколко сходни елементи от могилния некропол при Елисеевич⁷. Така например при разкриване на гленните останки на воинското погребение се установи, че то е ориентирано запад-изток, с главата на запад, с поглед на изток, точно по християнския обред. Това е свидетелство за един преходен период от езичеството към християнството настъпило по това време в земите на Брянска област. Другите археологически находки, като например керамиката, отговаря на периода края на X-XIII век, вероятно след татарското нашествие. Може да се направят и още някои изводи относно етническата принадлежност на населението. Например във от съмнение са славянските му корени по тези места.

Некрополът и крепостта край с. Драгойново отговарят на епохата от края на X-XIII в. Тук обаче осезаемо се чувства не само византийското влияние, но и населението да е било в значителна

---

⁵ Г. Китов, Долината на тракийските владетели, Варна, 2005.

⁶ Пак там.

⁷ Е.А.Шинаков, В.Н.Гурьянов, И.Х.Джамбов, Исследования в селе Елисеевичи Брянского района, В: Археологические открытия 2005 года, Москва, 2007, с.277-278.

степен такава. Свидетелство за това са както монетите на византийските владетели, открити на място, така и някои надписи на гръцки език върху глинени съдове от типа “сграфито”. Те са в пълен синхрон с историческите сведения, оставени ни от средновековните хронисти Йоан Кантакузин, Георги Пахимир и др. Преди години в този район са намерени обаче и надгробни двуезични надписи на кирилица и гръцки език, което свидетелства за смесения произход на обитателите от една страна, а от друга тези територии (с. Искра, с. Драгойново, Първомайска община, Пловдивска област), най-вероятно са били гранична зона между Средновековна България и Византия особено от края на XII век и насетне, когато България се освобождава от византийска власт през 1185 г). Трябва да се отчете и още един факт, а именно, че християнството в България е прието и се утвърждава още в средата на IX в, докато в Русия, то настъпва малко по-късно. Едно от доказателствата за това са средновековните некрополи.

Безспорно, съвместните българо-руски експедиции, осъществявани чрез договорните отношения между ПУ “Паисий Хилендарски” и БДУ “Акад. Петровски”, допринасят съществено за изясняване на редица въпроси от историята и материалната култура на България и Русия през епохата на Средновековието. От друга страна те способстват за развитие на връзките и свободното движение на студенти и преподаватели, а така също и за осъществяването на съвместни проекти и начинания.

**о. Петър Гарена
(Гаренов К. М.)**

Бележки и допълнения по археологическите разкопки на древни християнски храмове в Кърджалийския район

През последните години, а и в текущия период с цел може би да се засили туристическият интерес към България, вестниците постоянно отразяват археологическите разкопки в нашата страна и от рутинната работа на научните работници на терен /в случая на археолозите/ извличат сензационни новини които публикуват под понпозни, ненаучни, а понякога и с несериозни заглавия. Всичко това хвърля сянка на съмнение върху археологическите разкопки, придава им иманярски привкус и най-обидното е, че се приглушава същинският принос на археологическата наука и тихия труд на научните работници които продължават анализа върху откритията и в залите на музеите, библиотеките, реставраторски ателиета и търпеливо обмислят заключенията си в научни звена, без да пишат статии на колене върху купчини пръст крой разкопките. За съжаление тези тенденции се забелязват, а понякога и започват от богатия на разкопки Кърджалийски район. Без да стъпваме в блатото на евтините сензации и без да цитираме поотделно журналистическите публикации – те и без това могат да се видят по прегледа на печата от последните години, нека си припомним, че: От близката до Кърджали крепост Перперикон /всъщност българското име на крепостта е Перперек и нека това да не се забравя от българските археолози които копаят там/ започнала Троянската война, намери се кръста на Христос, най-старият медицински инструмент и др. и др., като се стигне и до откритието и на най-старата детска играчка. Тук вече под черта цитирам¹ дословно вестникарският пасаж, защото някой взе да насочва обществото да гледа на науката като към детска градина.

Целта на нашето изложение е да покаже, че Църквата се обезпокои от подобни тенденции на омаломожаване, и несериозни преувеличавания, особено в случаите, когато археологическите експедиции или частни лица обругая, осквернят или не зачитат по

полагам начин местата свързани с християнската цивилизация и с веровото развитие на българския народ.

А именно тази тенденция се забелязва при разкопките върху терени на манастири, храмове и християнски некрополи в Кърджалийския район.²

В тази връзка, относно разкопките в Кърджалийския район, Митрополит Арсений³, препоръчва на енорийският свещеник в Кърджалийската енория да направи допълнителни проучвания на крепостите, църквите⁴ и манастирските и средновековните християнски некрополи в района. С цел да се изброят всички места и селища в които е имало стари християнски храмове бяха направени обстойни проучвания на терен. С цел да се приповдигне духът на християнското население в смесените райони, на 14 септември 2010 г. новоизбраният Пловдивски Митрополит Николай⁵ постави в костницата при катедралния кърджалийски храм „Св. Георги” каменна плоча със изписаните имена на всички – до сега уточнени, църкви и манастири в района на Кърджалийски окръг.

През IX век с въвеждане на християнството започнало усилено строителство на култови сгради. В Родопите също били построени десетки църкви и манастири. Обичайното е било църквите да са в средата или в края на средновековното селище, а манастирите и параклисите извън населените места. При завладяването на нашата страна от османските турци, животът в селищата и в Родопския край продължил. Църквите и манастирите съществували до момента, когато започнало насилственото налагане на ислямската религия. Тогава започнало и унищожаването на християнските храмове и пожарищата погълнали всичко ценно във тях, останало само името на църквата и легендата за тяхното съществуване.. На места и до наши дни има запазени незначителни купища от камъни или малки зидове, а на други места по спомени и легенди археолози и иманяри разравят дълбоко в земята погълнатите от храсталците древни култови сгради. Поради намаляване на християнското население в Кърджалийският район, тук съставеният списък под общия знаменател „Древни църкви в селищата” и има пресилен и обобщен характер: Когато бях въдворен в смесените райони, в Кърджалийският храм „Св. Георги” имаше запазено табло със „Списък на селищата със средновековни църкви в Кърджа-

лийски окръг” В последствие при срутването на покрива през 1999 г. това табло се свлече. По направената от нас справка в Кърджалийския исторически музей, където също има табло с надпис „Средновековни църкви в Кърджалийски окръг”, се оказва, че наименованията на селищата почти съвпадат. Имената на древните църкви в селищата: *Аврен, Ардино, Ахрянско, Башево, Безводно, Боровица, Бял Извор, Вишеград, Воденичарско, Глухар Голяма Чинка, Горна крепост, Горни Юруци, Горно Къпиново, Горно Прахово, Гугутка, Гърбище, Девисилово, Диамандово, Добромирци, Домище, Дрангово, Егрек, Железино, Загоричене, Златолист, Иванци, Крън, Крумовград, Кърджали, Кътино, Латинка, Лимец, Ненково, Падина, Пелин, Песнопой, Поточница, Правдолюб, Пресека, Пчеларово, Розозче, Светулка, Севдалина, Седларе, Синчец, Скална Глава, Срънско, Татул, Тихомир, Токачка, Устрен, Фотиново, Храстово, Царино, Църквица, Черничево, и Широко Поле* са цитираните по посоченото табло от храм. „Св. Георги”, като при това там беше отбелязано и едно селище което не можа да се разчете и което на каменния надпис при саркофага не е отбелязано. Имената на църквите при Джебел, Момчилград, Нановица, Сърнак, Теменуга, Тинтява и Шумнатица, са цитирани по изложбените табла на Кърджалийския исторически музей. Към всичките тези имена са добавени и изоставените и полуразрушени църкви в селата *Борино, Рудина, Русалско и Параклис на Бесите (в района на тракийското светилище „Утроба”)*. Райони в които вече не живеят българи-християни. Въпреки, че не са със средновековен характер, те са от древността или от времето на новата ни история и имат отношение към историческата съдба и процесите които настъпват между местното християнско население.

С цел да се избегне всяко по-нататъшно преиначаване на селищата и изопачаване на фактите по откриването на тези християнски обекти и най-вече за улеснение на по следваща научно-изследователска дейност на добронамерени учени – в изложението си прилагаме, под черта, не само нашето становище, но и нашите бележки и допълнения по цитирания каменен надпис на:

„Древни църкви в селищата: ⁶ Аврен, ⁷ Ардино, ⁸ Ахрянско, ⁹ Башево, ¹⁰ Безводно, ¹¹ Боровица, ¹² Борино, ¹³ Вишеград, ¹⁴

Воденичарско, Врѣх Алада,¹⁵ Глухар,¹⁶ Голяма Чинка,¹⁷ Горна крепост, Горни Юруци, Горно Къпиново,¹⁸ Горно Прахово,¹⁹ Гугутка,²⁰ Гърбище,²¹ Девисилово,²² Джебел, Диамандово,²³ Добромирци, Домище,²⁴ Дрангово,²⁵ Егрек,²⁶ Железино, Загоричене,²⁷ Златолист, Иванци,²⁸ Крън,²⁹ Крумовград,³⁰ Кърджали,³¹ Кътино,³² Латинка, Лимец,³³ Момчилград,³⁴ Нановица, Ненково,³⁵ Падина,³⁶ Пелин,³⁷ Песнопой,³⁸ Поточница,³⁹ Правдолюб,⁴⁰ Пресека,⁴¹ Пчеларово,⁴² Рогозче,⁴³ Рудина,⁴⁴ Русалско, Светулка,⁴⁵ Севдалина, Седларе, Синчец,⁴⁶ Скална Глава,⁴⁷ Срънско,⁴⁸ Сърнак,⁴⁹ Татул,⁵⁰ Теменуза, Тинтява, Тихомир,⁵¹ Токачка,⁵² Устрен,⁵³ Фотиново, Храстово,⁵⁴ Царино,⁵⁵ Църквица,⁵⁶ Черничево,⁵⁷ Широко Поле,⁵⁸ Шумнатица,⁵⁹ Параклис на Бесите⁶⁰ (в района на тракийското светилище „Утроба”)”.

В заключение искам да подчертая, че проекцията на моето изложение е в бележките към всяко едно от упоменатите селища. Като географско местонахождение тези селища се намират в тъй наречените смесени райони, но сами по себе си повечето днес са мюсюлмански и хората които живеят в тях се определят за местно турско население. Позицията на това местното население /мюсюлманско/ към археологическите разкопки в Кърджалийския край и въобще към християнското културно-историческо наследство в конкретната ни, макар и съвременна, все пак историческа ситуация, тепърва ще се определя. Затова поведението на държавните и религиозни институции към християнското културно-историческо наследство в смесените райони трябва навреме да се преосмисли.

Обикновено, когато се проправя път, започва строежа на някаква магистрала, обществените институции се обръщат към археолозите да проучат терена – за да не се потъпче или унищожи някой непроучен къс от историята. В смесените райони /набедени впрочем като икономически изостанали/ не се строят транспортни пътища, но въпреки това опасността не е по-малка. Трябва да се обърне внимание на демографските процеси, на подмененото състояние на религиозния живот и променливото отношение към християнското културно – историческо наследство, което в крайна сметка може да доведе до неговото унищожение. Това което се случва, не само от утре, а и от днес вече е история. И ако се преос-

мисли днешното поведение на населението като такова което прави история – ще могат да се видят много проекции в бъдещето. Ето защо археолозите, заедно с църковните институции трябва навреме да проучат и заснемат на терен всички християнски арте факти в тези райони.

Надявам се, че моите бележки могат да бъдат в полза на някои от младите археолози които биха работили в тази насока.

---

¹ В-к „Телеграф“ от Вторник, 19 октомври 2010г., с. 10. Дописка от Милена Димитрова под заглавие „Откриха детска играчка на 6000 години“. Там пише: „Миниатурна каменна мелница на над 6000 години откри екипът на проф. Овчаров в скалния град Перлерикон. Вероятно мелничката е детска играчка, предположи археологът. Чрез нея може да се види технологията, по която древните хора са мелели жито преди 6000 години. При разкопките от земята излязла и фигурка на тракийски конник от 2-ри – 3-ти век преди Христа. Конникът е държал в дясната си ръка копие, което сега липсва. Смята се, че това е изображение на бог Аполон, разясни ученият. Археолозите открили хирургически инструмент от римската епоха. С него древните лекари вадели паразити от човешкото тяло. Те се разпространявали чрез водата и в древността са били голяма напаст, защото са влизали под кожата на хората“ и пр.

² За отношението на археолозите към разкритите християнски гробове и за това – както се прави с изровените човешки кости, вече имах възможността да изложа становището на една научна конференция. Статията е под печат, поради която причина не я и цитирам. /б.м./

³ Пловдивския Митрополит Арсений се представи в Господа през 2006 г.

⁴ Тук използвам термина на археолозите, които под думата църква разбират храмовата, култовата християнска сграда.

⁵ Новоизбраният Пловдивски Митрополит Николай пристигна в престолния си град на 17 февр. 2007 г.

⁶ Списъкът на упоменатите селища са сверени с тези от изложбените табла на Регионалния исторически музей в гр. Кърджали и от книгата на Иван Балкански „Източно-родопски крепости“. В брошурата не е отбелязано място и година на издаване – поръчана е в 2000 тираж от Окръжен исторически музей Кърджали около 70-те години на миналия век. Към горе посочените сведения са прибавени и по-новите открития на о. Гарена. Тук само ще допълня, че в процеса на моите изследвания из запустели села и колибарски селища, съм се натъквал на редица, отмити от дъждовете и саморазкрили се останки на храмове, параклиси и гробове. Така например през лятото на 2010 г., заради ремонт на стената, язовир Кърджали, беше източен и по долината на р. Боровица язовирните води бяха изловили едно еничарско гробище, в което можах да заснема някои християнски елементи. В близост до него, сякаш с разделителна линия помежду им, имаше и християнски гробове. Дали това е свидетелство за някакво сражение или други драматични обстоятелства е трудно да се каже, без сондажни проучвания в бъдеще./Б.м./

⁷ Навремето, в годините на социализма, директорката на музея „Яворов“ в София – Златана Хлебарова написа една книга „След Илинден“ и изнесе някои отрицателни факти от живота на Яне Сандански. Уволниха я, и я интернираха в с. Аврен, Крумовградско. Ходих да я видя. По онова време съгласно граничния режим се изкарваше граничен лист, минаваш през граничарски постове, милиционерски проверки и я заварих да ходи из една нива и да събира парчета от керамика с няколко деца от местното училище. Каза, че на това място е имало църква. Спомням се, че в това село имаше даже и музей, но след демокрацията и той беше затворен и опустошен като много други неща из тия крайща. Аз това село съм го споменавал с голяма болка в докладите си до Митрополията. Почитих християнските гробища, възстанових църковното настоятелство, предприех някаква дейност, но... /Вж. Гарена, К., Предзвикателствата пред православния свещеник. С., 2002./ В регистрите на джизнето от 1626 г. в каза Димотика са вписани няколко селища с добавката, че са в развалини и че в тях също живеят

„неверници“. Между тях се споменава и „Ак виран“ – с. Аврен, Крумовградско. /Вж. Дерибе-ев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 170./

⁸ В Ардино средновековна еднокорабна църква е имало в махала Мусаефендлер, в местността Клисееери, където и сега са запазени купчини камъни. Според твърденията на стари жители, от преданият от уста на уста, а и от публикации се знае, че основите на джамията са върху зидове от средновековна църква. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.5./

⁹ „При с. Ахрянско е имало основи на средновековна църква“ за която се предполага, че е била разрушена при помохамеданчването на местното население. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.5-6./
Възщност в с. Ахрянско църквите са били две. Едната в местността Килисе и другата в местността Килисеянь. Сградите са разрушени. Доскоро на тези места местните турци са правели курбани. Наблизо край църквите са откривани и средновековни гробове.

¹⁰ Край с. Башево има крепост която се намира на скалист, отвесен връх, на 2 - 3 км северно от селото. Река Арда обикаля крепостта от три страни. На днешния ден в крепостта може да се види, че иманярските набези и природните стихии са продължили своите разрушения. Местното предание говори, че в тази крепост са били затваряни много български девойки и жени. Имало е каменен надпис. Има опити от някои автори тази крепост да се идентифицира с крепостта Кривус, за която се споменава от Г. Акрополит в „Анали“, но това сега не е обект на нашето изследване. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.5./ Край крепостта при с. Башево има добре запазени очертания на църква. „На 2 км. северно от средновековната крепост при с. Башево има основи от църква. Местността се казва Клисегарла.“ /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 6./

¹¹ От краеведа М. Гумаров, от разкази на иманяри, съм чувал, че в района на с. Безводно има останки от Римска крепост. Туското име на това село е Ала Борун. Това село граничи с резервата Кормисош, в който аз съм роден. Помня като дете, като се изгубеше някаква крава, хората казваха „*отиде по Ала Борун, турците ще я хванат кравата*“ Но стари хора от резервата са ми казвали, че тази крепост е била укрепена до Балканската война. Там е имало оставен турски гарнизон и крепостта пада след Одрин. Местното население което „*не е било турско, ами български е говорело*“ с хитрост са влезли в крепостта и са отворили вратите на българската войска. Безводно сега е почти откъснато от света. Не зная дали и останаха още хора там. Повечето се изселиха в с. Долно Воден, до Асеновград. До селото се стига само ако те пуснат от бариерата на яз. Боровица, да минеш по стената на язовира и по един черен път се губиш в пушинците. Има и един друг път, през с. Мостово, през Ин кая и Червените скали на резервата. За това село мисля, че имаше една краеведческа книга, но аз пиша това което сам съм чул. Според краеведи и изследователи на Източните Родопи с. Безводно, за което вече писах в бележките си по-горе, е богато на легенди и предания. Има десетки народни вариации за драматичните събития свързани с налагането на исляма по тези земи. Според някои публикации, до към 1980 година в с. Безводно църква е имало „при гробището Гяурмезар“, „на Папазтепе е имало църковна сграда, строена с тухлен зид“. Разкопки по тези места е правел д-р Ганев. Той разкрива изцяло основите на тези постройки и намира също така метални части от икони и кандила. Освен това край с. Безводно в местността Бинокился – както подказва името, е имало голяма църква. И малка /в местността Ключюккился/ църквичка-параклисче е имало на 2 км. североизточно от местността Бинокился. Зидът на тази църквичка е бил открит под къщата на Сюлейман Шабанов. Освен това църква край с. Безводно е имало в местността Килсяборун и югозападно от от махала Гогалар, също е имало малка църквичка. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.6./ По описанията на Ст. Шишков, за българомохамеданските селища - село Безводно до 1910 г. все още се е брояло за българо-мохамеданско.

¹² Край с. Боровица /старото име е с. Чам дере/ на 5 км северно от селото се намира крепостта „Чам дере“. Тази крепост е отбелязана от И. Балкански. Вж. Балкански, И. Източно Родопски крепости, С., б. г., с. 33. Тя заема висок стръмен връх. От юг тече р. Арда, от изток р. Борови-

ца. Крепостта има неправилна правоъгълна форма с площ от 3000 кв. м, стените са високи до 3 м и дебели 1.75 м. Запазени са основите на две полукръгли кули. Там правеха разкопки студентите от Пловдивския университет под ръководството на доц. д-р И. Джамбов. Много неща ми е разказвал и председателя на съда Валентин Спасов. До нея обаче се стига трудно на днешният ден – непременно трябва да е с лодка, да се премине през язовир Кърджали, защото откъм водата е единствения достъпен склон по който може да стане изкачването нагоре до върха. Тази крепост много пъти е била преустройвана и разширявана. Предполага се че „най-вероятната дата на строителството ѝ е III период на ранновизантийското фортификационно строителство – VI в.“ /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.4./ В крепостта Чам дере, са открити останките на една малка еднокорабна църква, разделена на няколко помещения. Вж. И. Балкански, Източно Родопски крепости, С., б.г., с. 46. Ето обаче как местните туристи и любителите на старини описват това място: „Вътре в крепостта е открит църковен център, вероятно епископски, състоящ се от църква и резиденция на епископа, построена от северната страна на църквата. Установено е, че църквата е строена на 3 пъти. Най-старата е била базилика широка 14 м и дълга 12 м. Предполага се, че е била строена IV-V в. след Христа. Това е периодът на масово покръстване. По-късно, към VI-VII в. върху основата на старата църква е била построена нова. От архитектурна гледна точка, тя е преход между базилика и кръстокуполна църква. Погледната отгоре има формата на кръст – символа на християнската вяра. Според археолозите е била много красива. Този тип архитектурни паметници досега са открити само в Гърция и Македония. През XI в. отново е достроявана.“ /Вж. Василева, С., Екологични пътеки. б.г., с. 11./ Предполагам, че крепостта не е имала отбранителен характер, а по скоро да огражда Църковния комплекс и да внушава респект към християнството, защото по всяка вероятност храма се е виждал и блестял на далече по долината на р. Арда, а и нагоре по притока ѝ - р. Боровица.

¹³ За съпротива против помохамеданчването в с. Бял извор, за предположения за църкви и остатъци от християнство в Бита на населението е писано много във в-к „Арденска дума“ който вестник е излизал в Кърджали в периода 1938-1939 г.

¹⁴ Бел. на о. Гарена: На днешния ден табели за с. Вишеград почти няма. Когато стигнеш до Кърджалийския квартал Гледка, питаш за с. Вишеград и така намиращ селото. Караш направо през централната улица на селото и няма как да сбъркаш. Когато улицата свърши пак продължаваш по черния път през една поляна и стигаш до крепостните руини стърчащи до пет шест метра. Това е което е оцеляло от крепостта. За последно когато я посетих беше 14 ноември 2010 г. Заварих пеш шест крави да пасат, циганите бяха запалили огън в издълбаните от иманярите ниши в стените. Долу в ниското се виждаше с. Островица, отсреща индустриалната част на гр. Кърджали. Отминалите епохи бяха заспали и забравени. Все още личи, че въпреки непрестъпния скален масив, откъм северната страна е изградена крепостна стена, с която крепостта е била оградена от всички страни. В по-голямата си част тези стени са разрушени, но на терена съвсем ясно се очертават техните основи. Проучвателни разкопки на крепостта са проведени в периода от 1971 до 1974 година под ръководството на Цв. Дремсизова – Нелчинова и местният археолог И. Балкански който е направил и подробно описание на крепостта. В един частен разговор, краеведа Минчо Гумаров ми разказа, че И. Балкански е намерил тук една рицарска маска. Турското име на крепостта при с. Вишеград е – „Хисар юсто“ /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 71./ До крепостта Вишеград, за която вече споменах, в източна посока според археолозите се е намирало средновековно селище. Съответно на епохата – по всяка вероятност там е имало храм. вж. Балкански, И. Източно Родопски крепости, С., б. г., с. 10.

¹⁵ На 1 декември 2010 г. имах разговор с краеведа М. Гумаров и той ми каза следното: „На най-високя връх, над Ардино, около местността Белите брези, там се намира“ /тази църква б.м./ Според някои публикации на връх Алада, който се намира над с. Гърбище е имало манастир и стара църква. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.5./ И досега има запазен един римски път който води до връх Алада. Връх Алада е объл. лесно се изкачва, висок е 1241 м. „Според местното насе-

ление този връх някога е носел името Константин” /Вж. Василева, С., Екологични пътеки. б.г., с. 11./ В подножието на връх Алада има малки находища на защитено и включено в Червената книга, много ценно медицинско растение „Старо отровно биле”, или „Лудо биле”, или „Бела доня”. Латинското название е *Atropa lledadona*, от семейство Картофови. Това растение е прочуло българската народна медицина в цял свят. От корените и листата му народният лечител Иван Раев е направил лекарство, с което за първи път в света е излекувал неизлечимата до тогава сънна болест /паркинсонизъм/. Лекарството на българския лекар е било признато и от европейската медицина и е носило името „Cura bulgarica”. Значението на старото отровно биле е запазено и до днес. То цъфти през м. юни и от него и до сега се правят около 40 лекарства.

¹⁶ Църквата се е намирала в нивите до р. Върбица. До Четиридесетте години на миналия век, там още са стърчели зидовете на тази църква. После, по времена национализацията, по времето на Социализма, когато стават ТКЗС-тата, камъните са събрани за да се очисти полето и да стане лесно за оране.

¹⁷ Развалини от църква при с. Голяма Чинка. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 34./

¹⁸ Следи от църква се виждат в нивите по посока на с. Чакаларово.

¹⁹ През 80 – те години на миналия век, археолозите констатират, че „сградата на средновековната църква в с. Горно Прахово в местността Червиш е разрушена”. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 6./ По всяка вероятност това е станало твърде рано, защото турският историк Гьокбилгин споменава, че през 1693 г. в с. Тосиялу /днешните села Горно и Долно Прахово/ вече е имало заселени тюркски колонисти, които също плащали данък на султана. /Вж. Edirne ve Pasa livasi vakiflar – mukataalar, XV – XVI asirlarda, Istanbul. 1952/

²⁰ В крепостта край с. Гугутка е разкрита интересна църква. Тя е еднокорабна, едноабсидна с раземи: дължина 8 м, ширина 6 м и със зидове дебели 1 м. Църквата е вкопана в земята до 0.80 м дълбочина. Местните хора /на времето ти били само българи християни, сега в с. Гугутка живеят българомохамедани и цигани и много малко християни/ са почиствали вътрешността и а църквата и са открили, че пода е застлан с каменни квадратни плочи с размер 0.28 x 0.28 м. Намирали са златни средновековни монети. Сега всичко е в трънаци. Какво още може да се каже за с. Гугутка: Това село се среща в старите турски документи от първата половина на XVII век с имената Арнавуд и Арнавуд Каба аач. През 1913 г. селото е било опожарено и българите християни се разбягват. След време те се връщат и отново заселват селото и околните обезлюдени махали. Сега има там една църква, която е малка вкопана в земята – три корабна базилика с два реда колони от дърво. Тя е построена през 1838 г. Когато селото е било опожарено – иконостасът изгорява. Църквата е възстановена през 1925 г. Новите икони са рисувани от свиленградския художник Антон Антонов. От преди опожаряването има запазени само две икони, като тази на Свети Кирил и Методий. В последни години църквата и селото западна. По някое време докато беше жив Митрополит Арсений, ходих да я ремонтирам и да служа. Сега всичко замря. А, да, църквата носи името на Свети Йоан Богослов

²¹ Това село е под връх Алада. Местните турци наричат площада около училището в с. Гърбище „Клисеери” което ще рече „Църковно място” Археологът И. Балкански пише, че „при разширяване двора на училището бяха разрушени зидове от църква. По натрупаните камъни имаше бял хоросан и едри пещчинки, примесени с чакъл”. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.6./

²² В махалите на с. Девисилово има средновековни средновековни селища с църкви и некрополи. Махалите са: Буковска, Пашкулска, Барчинска и Харманите. Вж. И. Балкански. Източно Родопски крепости. С., б.г., с. 46. По тези места съм ходил когато бях на енорийско служение в гр. Крумовград. А още по-рано, когато бях войник в пограничните войски.

²³ Археологически разкопки в района на с. Диамандово не са провеждани. Иманяри са ми разказвали, че в местността Черква има следи от църква.

²⁴ В землището на с. Домище на 1 км югоизточно от селото в местността Чорквите е имало средновековни църкви, разрушени при помохамеданчването. Вж. И. Балкански, Източно Родопски крепости, С., б.г., с. 46.

²⁵ В с. Дрангово при всички случаи е имало църква и то не само в крепостта за която писах. Крепостта при с. Дрангово се намира на 3 км източно от селото в местността Калето. В Дрангово сега живеят българо-мохамедани и българи-християни. Последните са от тези които се възвърнаха към вярата на предците си. В Кърджалийския храм, по регистрите за кръщения може да се види колко души съм кръстил от това село. От там има излязла много интелигенция, предимно хора на науката и политиката. Познавам много хора от там, но това не е в обекта на изследването ми. Все пак дължен съм да отбележа, че това село за Църквата е българско и християнско. Съществува предание, че помохамеданчването в с. Дрангово е станало на три пъти. Първият път хората успели да се скрият в планините и нищо не е станало. Но после дошли четиридесет души турци от Анадола. Те имали емир /заповед/ - с ятагани да вземат вярата на жителите, но те пак се скрили и само тези които били заловени са изклани в местността Гяурдере – между днешните села Бенковски и Добромирци. При третият опит обаче, турците успели да наложат над хората от с. Дрангово ислямската религия, но и при това положение те запазили езика си български и народността си съзнание. /По тази легенда виж и материала на Борис Ковачев в сп. Родопи от 1969 г. в кн. 4 на с. 16 и 17 – „Дрангово – следи и легенди“. В с. Дрангово са намерени и предмети от християнски религиозни обреди. /Вж. Коруев, Т., Момчилград - /летописи/ С., 1977, с.19/

²⁶ Край с. Егрек, в местността Марин дол има средновековно селище, некропол и разрушена църква.

²⁷ За църква в с. Загоричене не можах да науча нещо по-конкретно. Но тук местните турци пеят една песен „Стреляй с картинката си, брей Хасанджик, да се събуди планината, бедните да се радват, богатите да треперят, брей Хасанджик“ Тоя Хасанджик всъщност е Асан Асанджик е бил от Скеченските села /Ксантийските села/. Той е бил дясната ръка на войводата Петко – Петко Радев от Каледжи дере, когото, за разлика от Капитан Петко войвода, наричали Кючук Петко войвода. Но това не значи, че е бил по-малко известен от едноименния си събрат. Кючук Петко войвода е обвиняван за пладнешки разбойник и кърджалия, бил е кърсердарин по време на Сенклеровия бунт. Много пъти се е опитвал да се откаже от хайдушкия си живот и даже се заселва в района на днешния град Измир в Турция. В края на крайщата живота му протича из турските затвори – почти 12 години в Солун, Галиполи и остров Кипър – лежал е за народна дейност, не за разбойничество. Може би това, че е дружил с турци и ги е вземал в четата си да е насочило отрицателното отношение към него, но в същността си той е бил един истински народен закрилник и рицар за времето си, надживял религиозни и етнически предръзсъдци. И както се вижда от случая, много, много близко до себе си е държал и народните герои с турски произход като този Асан Асанджик. /Вж. Руси Русев, Летни пътища. В: сп. Родопи, С., 1966, кн. 9, с. 5/

²⁸ Предполагам, че в крепостта в с. Иванци е имало и църква. Всъщност това е височината която се вижда от Кърджали. Там сега е Телевизионната кула. Често съм водил на тази височина мои гости. Особено много обичаше да се изкачваме там проф. Георги Бакалов от Софийския университет и сега директор на Държавните архиви. От този връх се открива чудна и неописуема гледка към Кърджали, особено при залез слънце. Всичко се вижда като на топографска карта. Това което знам и съм видял е, че откъм страната на Кърджали, този връх е с отвесни варовити скали. По тези скали расте едно от чудните растения на българската флора. Казва се „Ромелийски трахелиум“ – „Trachelium Rumelianum“ Но това растение корена се вмъква в цепнатините на скалата и там се разширява с формата на юмрук. От него, подобно на цветя от отвора на ваза, из скалата излизат букет он нежни зелени стъбла, високи 10-15 см, покрити с тънки линейни листа, завършващи с топковидно съцветие от многобройни финни сини цветчета. Растенията са много красиви, като накацали букети по отвесната варовита бяла скала. Но най-интересна е биологията на това чудно растение. Хората отначало много са се чудели как тези цветя /разцъфват през м. юли/ живеят без почва и без вода. Сега вече се знае, че това растение набавя водата си само от дъждовете и то чрез листата през които я всмуква, а

минералните вещества от пращинките които вятърът довява. Това растение расте само на Балканите. Включено е в Червената книга на България. Находището при този връх над с. Иванци е много малко и много трудно се възобновява.

²⁹ Крепостта при с. Кран /аз по погрешка съм го отбелязал като Крън, тъй като ми се виждаше нелогично да се нарича Кран/ се намира на 6 км югоизточно от с. Токачка и на 1 км северно от с. Кран. Острият връх на който е построена крепостта се нарича Крепост или Кран. На 50 м западно от нея минава стария път за Маказа, а на 20 м северно от крепостта минава пътя за селата Малкоч и Пашинци. Съществува легенда за битки на българската войска с кръстоносците, както и за гробовете на много от тях. През периода на османския феодализъм ту е имало резиденция на местния феодал Токачлията, откъдето идва и наименованието на с. Токачка. Южният склон е стръмен, поради което само на по-достъпните места е построена стена. Дължината ѝ е 60 м, дебелина 1.75 м. На 12 от югоизточната страна личат основи от постройките. Западната страна на крепостта, макар, че е много достъпна не е застроена – няма стена. Археолозите предполагат, че тази страна на крепостта се е охранявала с дървена прерада. На северната и североизточната страна има зид с дължина 6 м, а останалите 21 м имат зид, запазен сега само в темелите си. Зидовете са строени от обработени от лицевата страна камъни, споени с бял хоросан. Тук набезите на иманярите са много явни. На няколко пъти са взривявали стената и разкопавали терена на много места. елото, в местност, наречена градището. Има площ от 850 кв. м. Накрая искам да посоча и най-старото предание от времето на Латинската империя: „... един латински отряд който се промъквал към България, бил издебнат от българска дружина. Когато се разположили на почивка, латините били ненадейно нападнати и малка част от тях успели да се спасят. На мястото на битката, близо до днешното село Кран, Крумовградско, оставил костите си и предводителят им. Като спомен от това събитие Е останало само името на местността „Кралъ дере“. Може да се предполага, че събитието е станало в 1207 г., когато в Родопските усои бил разбит походът на Бонифаций Монфератски, а сам предводителят намира смъртта си. Названието „Кралъ дере“ във всеки случай подсказва, че е убит ако не самия Бонифаций, то поне някой от големите военачалници на Латинската империя, свързани непосредствено с управлението ѝ.” /Вж. Вайселов, Г. Отражение на историческите събития в преданията от Източните Родопи. В: Ахрид – сборник по краезнание на окръжен партиен архив, окръжен исторически музей, окръжен Държавен архив и окръжна библиотека. Кърджали 1983., Т 3, с. 57-58./

При крепостта при с. Кран /виж бележката за крепостта/ и по точно в средата на крепостта е натрупана купчина камъни, археологът И. Балкански предполага, че са останки от разрушена църква – по дългата страна е с ориентация изток – запад. Вж. И. Балкански, Източно родопски крепости. С., б.г. с. 22.

³⁰ През 1991-1992 година бях вдворен в Крумовградската енория. И там видях и ми беше много интересно как местната джамия в центъра на града беше построена върху част от средновековна църква. И сега могат да се видят стърчащите зидове на църквата, която явно е била голяма. Но тогава не ми беше позволено от църковните власти да се занимавам с изследователска дейност. Знам за едно от научните предположения, че тук е бил гръцкият манастир „зоологис пиги /Животворна вода/ - или животворящи источник/. /Вж. Дериев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 34./ Може би тука да кажа, че в Крумовград, на мястото на днешните гробища се намира тюрбето на Сеид боба. Според надписа на мраморния надгробен камък „ес-Сеид Мехмет ага“ е починал през 774 година по Хиджра /1376-1377/ г./ Други писмени източници за него и защо се почита като светец – няма. Само легендите разказват, че бил много силен мъж и винаги се отзовавал за помощ. Хората вярват, че той върши чудеса. До преди възродителния процес Крумовградския панаир, който се превежда през месец октомври е носел неговото име и се е превеждал в непосредствена близост до тюрбето – на голямата поляна до гробището. Сега панаирът е в града, на пазара до реката. Тези хора които идват болни и с надежда за изцеление при гроба на Сеид баба, навърно са идвали от векове и пак ще идват. В страданиято и в надеждата всички хора си приличат – турци и българи, християни и мохамедани паят свещи върху каменните свещници от двете страни на гроба, колят

курбани, завързват парцалчета на дървото пред гробницата – с надеждата, че болестта ще остане там.

³¹ При с. Сархощлар, сега кв. Веселчане, в Кърджали археологични разкопки прави Екатерина Манова. Според нейните предположения откритата тук църква в началото на XIII век е претърпяла значителни щети и оттогава нататък не е могла да възстанови първоначалното си значение. /Вж. Манова, Е. Средновековната църква в квартал Веселчане. С., 1977./ В по-късни години други археолози предположиха, че тя е част от манастирски комплекс или дори епископски център. За нас обаче нейното мнение е по-приемливо, а именно, че тази църква се е включвала в по-голямо населено място от градски тип. Предположенията за епископски център също са приемливи. За сега в Източните Родопи със сигурност е установено само „епископството Лютица при Ивайловград. За Агатония, Скутарнион, Левки, Констанция, Великия и Буково бяха направени приемливи предположения още от П. Мутафчиев... Епископството Перперикон, което е близо до Кърджали, за пръв път е засвидетелствувано в една патриаршеска грамота от 1339 година. Очевидно то е съществувало и преди тази дата и по наше мнение то е могло да бъде приемник на християнския център при Кърджали преди упадъка му.“ /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 65./ Това, че в предверието на храма беше открито погребение на висш духовник, също не доказва нищо, тъй като отново показателното е времето на западането на тазцърква. Фактите от голямото опожаряване на църквата на р. Арда, в Кърджали могат да бъдат осмислени и по друг начин. „Като свещено култово място на православните българи и ромеи църквата не е могла да бъде разрушена от тях. Не е изключено при редуващите се настъпления и контрастъпления на българи и ромеи по тези места църквата /а може би и манастирът/ да е попаднала в обсега на боевете и да е претърпяла известни щети. Но при разкопките бяха открити твърде малко находки от стрели и оръжия.“ /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 65./ Логично е да се предположи, че голямото разрушение на църквата през XIII век да е извършено не от ромиеите или българите а от чуждоверци. Едно от предположенията е това да са били турци? Това обаче няма как да е истина, защото войните на Мохамеда проникват по тези земи „не по-рано от края на първата половина на XIV век заедно с отредите на на смирненския емир Омур и с един отряд турци с неопределен племенен произход, насочил се към Перперикон през 1344 година. Остава сериозното предположение, че първото разрушаване и опожаряване на църквата е могло да бъде извършено от латинската войска на регента Хенри през 1206 г., когато той се настанява в района при крепостта Монак.“ /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 65-66./ Всъщност враждебното отношение на кръстоносците – католици /латинската войска/ към православната църква и към нейните храмове не подлежи на съмнение. Превземайки Византия те подлагат на грабеж всички православни храмове, включително и и „Света София“ в Цариград /Константинопол/. Второто ограбване на църквата при днешният град Кърджали е станало по всяка вероятност през 1344 г. от шестхилядната орда на Омур и Кантакузин. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 116./ През 2009 година църквата влезе под диоцеза на Пловдивската митрополия и е вписана като - Манастира „Св. Йоан Предтеча“. с пръв игумен отец Гарена. Възстановяването на неговата духовна и икономическа мощ тепърва предстои.

³² В с. Кътино църква е имало в местността Червичбаир. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджигова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 7./ Езиковеда Георги Христов през 1976 г. в говора на турците от с. Кътино открива името „Червич баир“ – диалектно Църковен баир. /Вж. Христов, Г., Местните имена в Ардинско и тяхното значение за изучаване на етническата история. В: Ахрид – сборник по краезнание на окръжен партиен архив, окръжен исторически музей, окръжен Държавен архив и окръжна библиотека. Кърджали 1983., Т 3, с. 71/

³³ В с. Лимец освен типичните български песни има запазени и християнски ритуали. Предполага се за съществуването и на църква.

³⁴ В района на Момчилград, в северна посока, над града – там където се га има ресторант, а по-нагоре един съвременен параклис с името „Св. Дух“. Там някъде, навремето е имало езическо капище цялото оградено с голям кръг от камъни. Там някъде е имало и останки отпара-

клис. Това си спомнят някои от иманярите и местните хора. В едно от изследванията пише „Интензивните археологически разкопки в последните години установиха съществуването на средновековна църква и три некропола в землището на днешния град Момчилград“ /Вж.

Коруев, Т., Момчилград - /летописи/ С., 1977, с.5-6./

³⁵ „В Ненково църква е имало в местността Керселик.“ /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 7./ В местността Гедик на с. Ненково има старо гробище и от местните турци се смята, че тези гробове са на войни от римската войска.

³⁶ На висок връх на 10 км южно от село Падина е имало оброк и църква „Свети Илия“. На околните върхове Свети Константин и Елена в края на миналия век хората още са помнели, че са виждали остатъци от малки църкви. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 6./ Село Падина е помохамеданчено от еничарите които дошли от с. Мак /Мъкмул/. К. Венедикова прави много проучвания по този въпрос, като откри много еничарски надгробни паметници. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 223./

³⁷ Развалини от църква при с. Пелин. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 34./

³⁸ „В Песнопой разрушени църковни сгради е имало в местностите Кеселибюк и Кился“ /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 7./

³⁹ Спомен на о. Гарена: „Първоначално аз учех за средно образование в един техникум по дървообработване „Н. Терзиев“ в гр. Хасково. След първи курс ме изключиха и постъпих на работа като дърводелец в едно предприятие в същия град, където си отрязах средния пръст на лявата ръка. Но това е друга история. В случая искам да кажа, че в техникума имах един съученик от с. Поточница – казваше се Басри. Бяхме приятели и същия ме покани на гости. И тогава той и другите деца ме заведоха на едно място над река Арда и в близост до язовир Студен кладенец и ми показаха едни руини на древен християнски храм. Аз тогава какво съм разбирал и смътно си спомням за това, но все пак имам преки впечатления – откриваше се един простор, простор... над долината на р. Арда. Помня всички турчета насядаха на камъните и гледаха напред и мълчаха, мълчаха... По едно време, тоя Басрито каза „Ами и той видя, да си ходим вече“ Предполагам в това мълчаливо съзерцание, всеки си е представял нещо свое. От тогава не съм ходил там, но съм чувал и това, че джамията в с. Поточница е строена върху основите на стара църква. Старото, турското име на с. Поточница е Ада.

⁴⁰ В близкото до гр. Ардино село Правдолюб, на връх Кился има открита църковна средновековна сграда. Запазени са част от зидовете /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.4, 6/

⁴¹ Някои краеведи споменават, че „хората от с. Пресека по големи християнски празници години наред да палят свещи на мястото на черквата, която /християните сами – б.м./ подпалили, за да не бъде осквернена и поругана“ от турците. /Вж. Вайселов, Г., Отражение на историческите събития в преданията от Източните Родопи. В: Ахрид – сборник по краезнание на окръжен партиен архив, окръжен исторически музей, окръжен Държавен архив и окръжна библиотека. Кърджали 1983., Т 3, с. 61-62./ Има обаче и един друг вариант на тази история: Старото име на с. Пресека е Чатак /или по-правилно Читак/. Там, в местността „Клисето“ е имало църква от XV в. Краеведа Никола Иванов е научил и записал от местното население през 1939 г. следното: „Някога тук е било българско и ние сме били българи и сме имали черква. Тя сега е развалена и затрупана, но нивата се нарича Клисетарла, па и могилната, затрупала църквата, си стои. Помохамеданчили са ни читаци“ /Вж. Коруев, Т., Момчилград - /летописи/ С., 1977, с.21./ Най старият човек от селото имал задължението и отговорността да ходи тайно и да пали свещи в църквата. От Кири /дн. Бенковски/ дошъл един „главорез“ заловил стареца който палел свещи и го обесил. Много мъже от селото били избити и по-късно тук дошли башибозуци които заживяват с вдовиците и дъщерите на избитите. Така с. Пресека е напълно турцизирано и всеки български елемент изцяло изтрит. / по тоя въпрос вж. и вестник Арденска дума, 1939 г., бр. 420./ Според турците край с. Пресека има развалини от

две църкви – Ески клисе /Старата църква/ и Ени /казват още и Еши/ клисе /Новата църква/. Те са между с. Пресека и с. Добромирци. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 34./ В с. Пресека прави археологически проучвания проф. Ст. Михайлов през 1965 г. той прави проучвания на старата църква и установява, че тя е в средата на мохамедански гробища, което го навежда на мисълта, че населението просто е продължило да погребва мъртвешите си по християнско подражание – тоест около църквата. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 208./

⁴² Тук може да се има предвид и параклиса в крепостта на местността Градището край с. Пчеларово, така и средновековното селище открито край реката на с. Пчеларово в този район са намерени много бронзови и железни кръстове и много части от куки за кандила. Вж. Балкански, И. Източно Родопски крепости, С., б. г., с. 16. Искам обаче да кажа още нещо за с. Пчеларово, което старите турци /държа да отбележа обаче, че Пчеларово е едно от малкото села в Кърджалийски окръг без турско население/ наричат Кованлък. Етнографите много пъти са изследвали тук една рядко срещана традиция, наречена „черкуване“. Тя се изразява в това, че на 13 места около селото хората колят курбани и тези места се наричат „черковища“. Легендата която се разказва е, че християнските светци тръгнали за Йерусалим и замръкнали край селото и всеки от тях спрял да ношува на отделно място. Именно на тези места сега хората се събират и почитат съответния светец като им създават „черковища“ с надеждата и вярата че те пазят селото от всякакви беди. Не всички черковища обаче са запазени до днес. Черковището на св. Илия и св. Никола се намира в селските гробища. За олтар се използва един камък от паметник от античната епоха. Камъкът бил донесен от местността Пей бахче, където има и други археологически открития. Черковището на св. Георги пък е било оградено с каменна ограда от суха зидария, висока около два метра. За олтар е служел един куп от камъни върху която са поставяли каменна плоча. До самата ограда, под голям дъб се е варял и раздавал курбана. За черковището на св. Йоан Богослов се разказва, че в миналото на празника на светеца, там идвал елен и се оставял хората да го хванат и принесат в кръвна жертва. Черковището на Света Богородица е до чешмата в самото село. Всяка година на 15 август хората се събират тук, поставят една свещ върху наречено агне и го колят. След това жертво приношение се вярва, че водата от тази чешма помага за болни очи. Има и едно черковище което не е посветено на определен светец и се нарича „За лелино здраве“ или „За много здраве“. Празнува се през есента, след Кръстовден. Това е така да се каже общоселски курбан. Хората си вземат от кръвата на кубана и с нея замесват хляб, който после се раздава за здраве. Запазен е спомен за още две от 13 черковища – това на св. Неделя и св. Атанас. Св. Неделя се чествал под един дъб между нивите, а този на св. Атанас е бил в дъбова горичка. Но общо взето споменът и традицията по тези черковища с времето се губи и заличава. Една моя близка си купи земя в с. Пчеларово и там построил къща. Оказа се после, че там е било черковището на Св. Дух. Така по един или по друг начин нещата се променят и остават даже в миналото.

⁴³ Над с. Рогозче има „стара, стара църква“. Къде точно иманяриите знаят. Сега в с. Рогозче има мюсюлманско средно образователно училище за момичета. В Кърджалийския храм „Св. Георги“ през 2001 година църковен певец беше едно момиче Мария Костова от София. Нейната леля беше учителка в това село, но тогава не можах да я разпитам за някои сведения, които местните турци не могат да ми дадат на днешния ден. При моите разговори турците в с. Рогозче ми направих впечатление, че техният турски говор, наречен им, е по-различно от това на другите турци в района. Когато следвах турска филология, споделих с проф. Емил Боев тези мои наблюдения и той ми каза, че тука, в района на Кърджалийско, турските говори са били много различни и едва сега те се оеднавяват. Което говори, че първоначалният език на местните хора не е бил турски.

⁴⁴ Аз с. Рудина съм го вписал, като показателен пример за населено място където преди са живели само християни и са имали голяма църква „Св. Димитър“, но сега в селото не живее нито един християнин и църквата е в руини. Все още гордо стърчат няколко стени и камбанарията. В архива на храм „Св. Георги“ в Кърджали имаме запазени венчални свидетелства от бракосъчетания извършени в храма на с. Рудина. Сега архитекта Миладин Ахчиев от Кърд-

жали се опитва да прокара някакъв проект за възстановяването на този храм и чака пари от Европейския съюз, но за сега нищо...

⁴⁵ „Разрушена църква има в местността Кирсаяйери при с. Светулка.” /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с.5-6./

⁴⁶ В с. Синчец е имало разрушена църковна сграда в местността Кирсаявлъ. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 7./

⁴⁷ В близост до крепостта при с. Скална глава има разкрито средновековно селище. Навярно със църква и гробище. Вж. И. Балкански, Източно Родопски крепости, С., б.г., с. 46.

⁴⁸ В местността Кирсая тарла в землището на с. Срънско е имало малка църква, която сега е съвсем разрушена. /Вж. Балкански, И., Николчовска, М., Герджикова, Е., Стефанов, И. Ардино – минало и настояще. С., 1980, с. 6./

⁴⁹ Крепостта при с. Сърнак се намира на 2 км южно от с. Храстово и на 4 км източно от с. Сърнак. Местноста се нарича Кале. Около крепостта тече река Юзум дере /Грозното дере/, която огражда върха от три страни. Река Кесибир, идващо от с. Ручей, увеличава отбранителните възможности на крепостта. Местноста се намира на 610 м над морското равнище. Крепостта има правоъгълна форма. Става въпрос за църквата в крепостта при с. Сърнак за която вече писах в бележките за крепостите. Тук да добавя това, че в близкото до Крумовград село Сърнак, от дясната страна на шосето се намира уникалният природен феномен Вечнозеленият тракийски дъб /*Quercus Thracica*/. Това е единственото дърво, не само за България, но и за целия свят. Тракийският дъб е под защита на държавата от 1960 година. Открит е през 1956 г. от българските ботаници Недев и Стефанов. Различава се много от всички познати видове дъбове. Короната му е рядка, изправено-разперена. Листата му са дребни, дълги от 2 до 10 см, широки са от 1.5 до 5 см – те са твърди, корави и бодливи. Опадат изведнъж през пролетта, когато новите листа са вече готови. Произходът на този дъб все още не е напълно изяснен. Тракийският дъб е плодороден, но се възпроизвежда, от семената му покръпват други видове дъбове, но не и вечнозелено дърво.

⁵⁰ Сега с. Татул е много на мода. Археолога Н. Овчаров вдигна много шум и преразказва старите неща от свое име. Истината е, че проучвания тук прави кърджалийският археолог И. Балкански и описва местото като крепост построена върху старо езическо светилище. Той прави пълно описание на крепостта и проучва в района средновековните селища. От своя страна пък, И Венедиков връща съобщава и изказва хипотезата, че това е светилище на Орфей. Вж. И. Балкански. Източно Родопски крепости. С., б.г., с. 27. Така или иначе, но се знае, че до късни и по нови времена мястото до езическото светилище се е смятало и използвало за свещено. По време на средновековната епоха тук е имало църква, която сега е напълно унищожена. Намерени са два каменни капители с релефно изображение на кръстове. В района на крепостта и вън от нея, още през втората половина на миналия век са разкрити няколко средновековни гроба. И. Балкански споменава че единият от гробовете „е на средата на пътя до крепостта и е издълбан в монолитна скала. Ориентиран е в посока изток-запад. Другите са издълбани направо в пръстта, без да бъдат ограждани или покривани с каменни плочи. В близките ниви се намират няколко некропола, гробовете на които са обрадени с каменни плочи. В скалите северно от светилището са издълбани каменни трапецовидни ниши и скална еднокамерна гробница. Средновековното селище и било в нивите под крепостта и тези под селото, близо до реката. При полска работа са намерени фрагменти от средновековна керамика и стъклени накити. От д-р Сариев са предадени в музеите в Кърджали и Крумовград каменни капители и две каменни колони.. На една от колоните има издълбан в четири реда надпис с античен и средновековен текст” /Вж. и Василева, С., Екологични пътеки. б.г., с. 27./

⁵¹ Това с. Тихомир сега е с българо-мохамеданско население, но дълго време се е запазило като християнско. Около 1675 година то е плащало големи налози на султана. „В казата Султан ери главният товар е прехвърлен върху българското село Тихомир”. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 192./

⁵² По сведения на И. Балкански: „На 3 км северно от с. Токачка, при построяване сградата на училището са разрушени зидовете на средновековна църква, няколко гроба с ориентация

изток – запад и зидове от други пострройки. В нивите до реката имало средновековно селище.” Вж. И. Балкански, Източно Родопски крепости. С., б.г. с. 22. Както се вижда по съставените от бележки относно, крепостите, некрополите и църквите – сведенията за с. Токачка са осъдни. Но за Българската история и за така нареченото „Кърджалийско време” това селище е знаменателно: Султанерилийското /разбирай Мастанлийското, тъй като Мастанли – Момчилград се е казало по старите турски документи Султан ери/ село Токачик /днешното с. Токачка/ е било седалището на дерибей Сюлейман, който пък бил дошъл тука от Токат, Мерсинска околия в Анадола. Той е притежавал природен ум и изобретателност и можал да се наложи като „пълновластен господар” над Източните Родопи. В своята малка държавица той събирал данъци имал войска, раздавал правосъдие. В с. Токачка си построил големи „крепости – конаци”. Токатджикли Сюлейман бил дясната ръка на прочутия кърджалийски главатар Емин ага Балталъ. Дватама събрали почти 12-хилядна войска. Отпред вървели циганите музиканти които свирели гръмогласно със зурни и тъпани. След музикантите яздели Емин ага на своя бял кон и до него червеният ат на Токаджикли Сюлейман. И зад тях във далечината се извивала тяхната орда от главорези които от 1795 г. до 1802 г. опустошават Южна България. В Жерна има една народна песен за Токатчията – „Стъпцето трепти, захожда. /В Филибя телят викаше: /-Момчета кърджалийчета, /бързайте, коне стягайте /и оржие стъкмете, /В Филибя ще замръкнем. /В Жеруна ще осъмним.” Така е в песента, но не толкова лирично се изказва за кърджалиите известният български хайдутин П. Хитов в своята книга „Моето пътуване до Стара планина”. Цитирам : „В началото на XIX век тези кръвопийци образували две силни хайдушки чети и започнали да палят по цяла Европейска Турция. На едната чета предводител е бил Кара Феиз, а на другата – Токатчията. Първият е имал около 200 конници, а вторият – повече от 3000. Тези капъси палили селата и градовете цели 12 години. Ни едно перо не е в състояние да опише онези злодейства, които са направили кърджалиите по България”. Днес столицата на Токатчията, с. Токачка е едно малко заспало село. В него само иманярите не спят „Допреди години иманяри пропиляваха нощите си по ридовете на Токаджик яг да търсят скритото богатство” на тоя легендарен разбойник. /Вж. Корув,Т., Момчилград - /летописи/ С., 1977, с.41./ В края на краищата и неговата история отмира във времето след като турската власт успява да го прикотка и да му отреже главата.

⁵³ Село Устрен е турско село и е близко до крепостта Устра. Откакто се помни това село носи името на крепостта, като в същото време обаче всички стари имена на околните села са турски. Около 1977 година Шабан Алиев от с. Устрен разказва, че „в селото има много християнски гробове” /Вж. Корув,Т., Момчилград - /летописи/ С., 1977, с.21./ В тях санамирали кръстове и други ритуални предмети. В бита на селото и до сега има християнски елементи. На Г ергьовден например закичват входните врати на жилищата си със зеленина или понякога, почти до Възродителния процес, са слагали кръстни знаци върху домашно печените питки хляб.

⁵⁴ За с. Храстово мога да си мисля, че е имало древно християнство само по това, че в района му има обширни находища от Градински чай /салвия/ - латинското и медицинско название е *Salvia Grandiflora*. Като лекарствено и ароматично, това растение е било използвано още от древните гърци. „Не по-малко го ценели и римляните и даже го въвели като култура”. /Вж. Василева, С., Екологични пътеки. б.г., с. 38./ Като билка има широко приложение при болки на гърлото, възпаление на стомаха и червата, при жлъчни и чернодробни заболявания, за компреси при гнойни рани и кожни обриви. Под формата на гаргара е добро средство при зъбобол, ангина, възпаление на устната лигавица и др. Това растение – Салвията е вечно зелено растение от средиземноморски произход. Други автори смятат, че в с. Храстово е имало крепост построена по време на Византийското робство, „за да се държи в подчинение местното българско население”. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 70./ По всяка вероятност във крепостта е имало и църква с оглед на тогавашната строителна практика. Старото име на с. Храстово е Кулджилер – това име идва от думата „кул” – което значи роб, воиник от робите. Може това село да е било еничарско, защото еничарите са се наричали роби на султана.

⁵⁵ Има едно интересно предание за един разбойник от с. Царино. Тоя разбойник натрупал много грехове и отишъл да се изповяда на свещеника. За да получи опрощение, „служителят на религията го посъветвал да засади един бостан и на всеки който мине покрай бостана да

дава по една диня. „Посъветвал го и „да засади еднавейка /суха клонка, б.м./ и когато тя се разлисти, Което практически е невъзможно, значи Бог му е простил и си е изкупил греховете. „Разбойникът направил така, но един човек който бързал, не спрял да вземе диня. Разбойникът дигнал пушката и го убил. Като се върнал в бустана видял, чевейката се слиснала /че се е ралистила, б.м./”. Тогава свещеника му обяснил чудото с това, че това убийство което сега е направил е било най-голямото добро, защото „убитият бързал да разтури една сватба”. /Вж. Каменов, Г., Развитие на някои мотиви в преданията от Кърджалийско. В: Ахрид – сборник по краезнание на окръжен партиен архив, окръжен исторически музей, окръжен Държавен архив и окръжна библиотека. Кърджали 1985., Т 4, с. 58./ Тази легенда дава повод за предположение, че в с. Царино не само е имало християнски храм, но и ревностни свещеници.

⁵⁶ Там има много добре запазени основи на средновековна църква. А и селото носи това име – старото му име е Клисели /тур. Църква/. Но това ми казват хората, аз там не съм изследвал терена. Чак до 1947 година в къщите на това село е имало кандила. /Вж. Коруев, Т., Момчилград - летописи/ С., 1977, с.21./ При потурчването цялото мъжко население е било изклано, а децата взети за еничари. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 208./

⁵⁷ Освен в крепостта при с. Черничево, където е открита еднокорабна, едноабсидна църква с размери 12 х 6 м, църква има и над местността Дутли, край с. Черничево. Тя е оградена кръгла каменна стена. Вж. И. Балкански, Източно Родопски крепости. С., б. г. с. 46.

⁵⁸ На около 6 км източно от Кърджали и на 2 км южно от с. Широко поле се намира една средновековната крепост, която в публикациите си К. Иречек и И. Велков индифицират с крепостта Монак /монякос/. Тя е заела почти цялата площ на стръмен от всички страни скалист връх. И. Балкански нарича този връх с названието Шеста крепост, но аз като разпитах местните турци, те ми казаха, че върха се нарича Асара /Връх или просто Върха/, а Шеста крепост – Алтъ хисар нарича местността в подножието на върха в посока на с. Лисиците. Тази крепост се споменава в съчиненията на Г. Акрополит и Теодор Скутариот /XIII в./ Тя е една от най-големите и на най-високо построени крепости в Родопите. Била е със защитена площ от над 50 дка. Външната крепостна стена е изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан и следва очертанията на скалния венец. На днешния ден крепостната стена е запазена на места до 3 м височина. Входът е от западната страна, където личи да е имало правоъгълни кули При изграждането на крепостта е обърнато особено внимание на водоохранилищата и складовете за храна, които са проучени от археолозите при проведените разкопки през 1972-1973 г. /Вж. Балкански, И. Източно Родопски крепости, С., б. г., с. 13./ В крепостта е бил разположен военен гарнизон. Тук по време на война е намирало убежище и местното население от равнината. Крепостта монак е била свързана и с Кръстоносните походи през 1206 г. във вътрешността на Родопите. Тяхният хронист и маршал Жофруа дьо Вилардуен разказва, че в красивата и плодородна долина ва р. Арт /Арда/ в подножието на мощния мъжок Монакос рицарите разбират за гибелта на своя император Бодуен Фландърски. Тук в тази крепост се провежда Баронският съвет, който избира Хенрих за император на Латинската империя. Тези данни се споменават в „Анали” на Г. Акрополит и в средновековния труд „История на кръстоносците”. Днес Средновековната крепост Монак е със статут на „Недвижим паметник на културата” с национално значение. Често ходя там и от върха на крепостта се радвам на прекрасната гледка към яз. Студен кладенец и наблюдавам, особено през лятото играта на дивите фазани, които без да се плашат шъкат из буйната трева. В тишината и в далечината на времето, ние съвременниците понякога не си даваме сметка, че в миналото времената са били страшни. Турци и българи разказват тук една легенда – Дефилето на р. Арда е било превзето навсякъде от отрядите на селджуцките турци. Останала само тази крепост с упорити защитници и непревземаема. „Като, те видели, че българската войска горе хич и не мисли да се предаде, нашествениците събрали много, „чок, чок кечи” кози. Сложили им на рогата запалени свещи и през нощта подкарали тази армия към крепостта. Цялата низина светела, козите се катерат по стръмните скали отвсякъде, но никой не знаел, че са кози. И тогава, за да спасят и цивилното население, което се е крило в крепостта, войската отстъпила и крепостта се предала. Когато на сутринта разбрали измамата, вече е било късно „геч калдъ”. Много подробно относно значението на

тази крепост за кръстоносците може да се види при Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 87-89./

На 300 м северно от крепостта Моняк, до с. Широко поле археолозите откриват средновековно селище, основи от разрушена средновековна българска църква и некропол. Аз това място не съм го изследвал. Вж. Балкански, И. Източно Родопски крепости. С., б. г., с. 13.

⁵⁹ Археолозите са маркирали в землището на с. Шумнатица следи от средновековно селище и няколко средновековни некропола. При тези обстоятелства, изключено е да е нямало и средновековни храмове. Смятам, че това е въпрос на бъдещи археологически експедиции. Вж. И. Балкански, Източно Родопски крепости, С., б.г., с. 46. Освен това искам да отбележа, че относно доказването за българско /разбирай и християнско/ присъствие в с. Шумнатица е и изследването за говора в с. Шумнатица направено от С. Кедикова. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 25./

⁶⁰ Признаването на християнството от император Константин Велики, като разрешена религия през 313 г. като държавна религия, довело до коренни промени в традициите и обичаите на тракийските племена и в Родопите. И въпреки, че по-късно, през 391 г. християнството било наложено и като държавна религия, тя проникнала бавно между тракийските племена и в Родопите. Покръстването по тези земи продължило до края на IV в., „когато били въведени в новата религия бесите, които най-дълго запазили своя бит и език“ /Вж. Тачева – Хитова, М. Родопският край от най-стари времена до края на античността. В: Сб. Родопите в Българската история. С., 1974, с.29./ Археологическите разкопки сочат, че до края на 395 г. все още е имало езически храмове по тези земи. От раннохристиянската епоха на Родопите са проучени малко храмове. В Източните Родопи храмове от V в. не са проучвани. Има изказани само предположения за тяхното съществуване. Такава една хипотеза пред мен изказа проф. Александър Фол. Това стана през последните години от неговия живот. Мисля, че беше около 2000 –та година. Беше дошъл тук в Кърджали със свои студенти /тогава преподаваше в Нов Български университет/ и изнасяше една лекция в библиотеката на Кърджалийския регионален музей. Тогава той ми каза, че от хижа Боровица, нагоре по пътя за с. Ненково, на местото където се отбива пътеката за Тракийското светилище „Утроба“ в ниското на реката има малък параклис на бесите. Било е в една скална ниша. През пролетта на 2010 г. в Кърджали ми гостува Директора на Дирекция Държавни архиви проф. Георги Бакалов. Когато го съпровождах да разгледа забележителностите около града, той също ми каза, че и на него проф. Ал. Фол му казал за този параклис на бесите. Попитах и краеведа Минчо Гумаров дали знае нещо и какво аз знам от проф. Фол. „О, ти знаеш, че професора беше малко пълен човек, той много не ходеше пеша и не се връше из храстите. И каквото и да ти е казал, го е чул от такива като нас. Аз обаче за такова нещо не съм чувал.“ – така ми отговори М. Гумаров през есента на 2010 г. Случайно обаче се запознах с лекаря – зъболекар от София д-р Кънев и той ме увери, че не само знае за този параклис, но и самият проф. Фол го бил водил до там. Той ми даде някакви ориентирни, но аз така и не можах да открия местонахождението на този „параклис на бесите“, както сам си го нарекох. До този момент съм правил две неуспешни претърсвания на района, и въпреки, че всичко е гъсто обраснало не съм се отказал. Относно бесите си спомням още нещо – Те били наричани разбойници дори от самите разбойници. /Вж. Дерибеев, Б. Ахрида – непозната земя. С., 1982, с. 255./

Изображения на Хермес върху монетите на Philippopolis (I – III в. сл. Хр.)

Philippopolis е градът във вътрешността на Тракия, който най-рано придобива право да сече провинциални монети. Това става още при управлението на Домициан, през 88 год. сл. Хр., като монетосеченето на града продължава до времето на император Галиен (засвидетелствани са монети само на съпругата му Салонина). Philippopolis е известен, както с многобройните си и красиви монетни типове, така и с десетките медальони, издадени по случай знаменателни събития, спортни състезания и др. До нас са достигнали монети от общо 17 епонима.

Що се отнася до изображенията на Хермес, монетарницата на Philippopolis предлага голямо разнообразие от конвенционални и локални типове, като специално внимание заслужават и т. н. „псевдоавтономни“ монети, сечени от градската управа. Първите реверсни типове, върху които срещаме конвенционалното изображение „Хермес прав, гол, с кесия и кадуцей“ са от времето на Хадриан, като те са и най-ранните от този тип във вътрешността на Тракия и Долна Мизия:

- Хадриан – кат. № 1;
- Антонин Пий – кат. № 2;
- Марк Аврелий – кат. № 3;
- Фаустина Млада – кат. № 4;
- Комод – кат. № 5 – с петел в краката¹; кат. № 6; кат. № 8;
- Криспина – кат. № 10;
- Септимий Север – кат. № 12;
- Юлия Домна – кат. № 15;
- Каракала – кат. № 16;
- Гета – кат. № 20;
- Елагабал – кат. № 24; кат. № 25.

---

¹ Върху аверса на една изключително рядка филипополска монета от дребен номинал, емитирана също по времето на Комод, зад детския бюст на императора е изобразен кадуцей, а върху реверса – свещената птица на бога – петела, в ход наляво, с обърната назад глава (кат. № 9).

Другият добре познат конвенционален тип „Хермес, седнал върху скала” откриваме единствено върху емисиите, сечени по времето на Септимий Север (кат. № 13) и Каракала (кат. № 17).

По-специално внимание заслужават монетите, върху които откриваме изображения с локален характер, представящи Хермес, тъй като поради голямото им разнообразие, те са своеобразен извор, не само за култа на бога, но като цяло и за религиозно-обществения живот във Philippiopolis.

Може би, един от най-интересните нумизматични паметници, не само от Philippiopolis, но и от цяла Тракия е серия монети от голям номинал (медальони), отсечени по времето на Комод. Върху тях е предаден, неизвестен от други източници за Philippiopolis, изглед на статуя на „*Ἑρμῆς Δίσκοβόλος*” (кат. № 7). Подобни изображения откриваме и върху монетите на Pautalia, емитирани по времето на Антонин Пий (*Ruzicka 1932-1933, 15; Varbanov 2005, Vol. II, 4376*) и Луций Вер (*Ruzicka 1932-1933, 166; Varbanov 2005, Vol. II, 4505*), както и върху тези на Amastris и Bithunium (Claudiopolis) в малоазийската провинция Bithynia et Pontus. Често е изказвано мнението, че всички тези монетни типове пресъздават статуарни образци на римски копия от широко известния в древността бронзов оригинал, дело на аргоския скулптор Навкидес (*Habich 1898, 57-65; Герасимов 1931-1934, с. 129, бел. 4; Колев 1992, 121-122*). Още Т. Герасимов обосновава предположението си, че изображението върху филипополските монети е заимствано от мраморно копие на статуя на „*Ἑρμῆς Δίσκοβόλος*” – част от декорацията на стадиона във Philippiopolis. Като доказателство за статуарния характер на предаденото изображение се акцентира върху арата и урната, чиято функция е определена като подпорно-конструктивана (*Герасимов 1958, 289-290*).

В античния Philippiopolis са организирани и провеждани, периодично през четири години, тържествени спортни игри и състезания. Най-старите от тях, наименувани Питийски, са заменени през 214 год по времето на Каракала с Александрийски, а през 218 с Кендризийски. По случай уреждането на такива тържества, по решение на градския съвет, се пускат в обръщение бронзови медальони и нарочни монетни емисии със специални изображения, свързани с характера на организираниите състеза-

телни игри. Разглежданият от нас нумизматичен паметник е емитиран през 182 год., когато в града са проведени помпозни състезателни игри. На тях вероятно присъства и самият император Комод, за което говорят и някои данни от останалите монетни типове, отсечени във Philippopolis по това време (Колев 1992, 119-120; 132). По епиграфски и нумизматични данни, засега е известно, че подобни тетраетерични игри, на базата на Питийските в Делфи, са уреждани в повече от 25 града в Мала Азия и на Балканския полуостров (Герасимов 1958, 290-291). Освен във Philippopolis, подобни игри са организирани в Perinthus, Byzantium, Anchialos, Odessus, Tomis, а може би и в Serdica и Deultum (Драганов 2006, с. 167). Според професор Т. Герасимов, образът на статуята на „*Ερμῆς Δισκοβόλος*” върху пауталийските монети е косвено доказателство, че в града съществува стадион за атлетически състезания, като свързва разглежданите изображения с проведените там, през четири години, атлетически игри (Герасимов, 1973, с. 60), съответно през 162 год. по времето на Антонин Пий и през 166 год. по времето на Луций Вер (Колев 1992, с. 127).

За широкото разпространение на култа към Хермес в ареала на Philippopolis, съдим и от факта, че неговата монетарница е единствената в Долна Мизия и Тракия, която емитира монети, върху чийто реверс е представен „*Храм със статуя на Хермес*”. Подобни изображения откриваме върху емисиите на Септимий Север (кат. №№ 11, 14), Каракала (кат. № 18), Гета (кат. № 19) и Елагабал (кат. №№ 22, 23). Разбира се, пресъздаването на архитектурни и статуарни паметници върху реверсните типове на монетите не е сигурен атестат за действителното им присъствие в градска среда. Но фактът, че върху серия от монети на императори, управлявали последователно, откриваме един и същ иконографски мотив, е несъмнено доказателство, че във Philippopolis, в края на II – първата четвърт на III в. сл. Хр. със сигурност съществува храм на Хермес. По своята архитектура, храмът, представен върху емисиите на Септимий Север, Каракала и Гета е тетрастилен (кат. №№ 11, 14, 18, 19), докато този върху монетите на Елагабал може да бъде хексастилен (кат. № 22) или октостилен (кат. № 23), което е предпоставка за предположението, че по негово време е възможно храмът да е бил ремонтиран или преустроен. По нумизматични данни ние знаем, че при управлението на

Елагабал, във Philippopolis със сигурност се извършва храмово строителство. Свидетелство за това е една монета, върху чийто реверс е представена градската богиня на Philippopolis, седнала на стол, държаща храм и скиптър (Мушмов 1924, 462). Според Н. Мушмов, тук тя е представена като ктиторка, която поднася на императора храм в знак на благодарност, за това, че градът получава с негово благоволение, почетната титла неокория (Мушмов 1924, 196-197).

В Долна Мизия и Тракия типът „Хермес, яздец овен” се среща единствено върху монетите, сечени по времето на Гета във Philippopolis (кат. № 21) и Pautalia (Мушмов 1912, 4356; Ruzicka 1932-1933, 781; Varbanov 2005, Vol. II, 5379). Това специфично иконографско преплитане, не случайно се появява именно в тези два града. Philippopolis е един от центровете в Тракия, където култът към Конника е най-силно застъпен, а същевременно и Хермес е изключително популярен. От друга страна, този реверсен тип, може би е привнесен от монетарницата на Pautalia, тъй като в западната част на провинция Тракия тази иконографска схема не е непозната – срещаме я върху каменни статуетки от Мламолово, ареала на Pautalia (Добруски 1901, 785-787, № 97, обр. 56.), както и от Serdica (Kazarow 1929, 3-4, 322-323, № 5, abb. 31.).

Може би едни от най-интересните нумизматични паметници от Philippopolis са т. нар. „псевдоавтономни” монети. По иконографски, стилови и метрологични белези те са най-близки до „редовните” градски емисии, сечени по времето на Домициан (81-96). Всъщност, монетосеченето на града започва в първите години на управлението на императора, именно с въпросните „псевдоавтономни” монети, като през 88 год. то е преустановено и е заменено с емитирането на провинциални императорски монети (Колев 1989, 167-168).

Върху псевдоавтономните монети на Philippopolis са предадени образите и атрибутите на Хермес и Аполон, възприемани като главни божества и покровители на града и градските порти (Προπυλαῖος) (Колев 1989, с. 178). Познати са ни поне пет подобни монети с образа на „Вестителя на боговете” (кат. №№ 26–30), като ясно личи, че гравьорите на монетните печати представят едновременно два типа за лицето на бога. При монета кат. № 26,

бюстът му е предаден като на възрастен мъж с хитон, брада и петасос. Тази иконография на Хермес е характерна преди всичко за архаичното изкуство. Според К. Колев, оригиналността на въпросното изображение и подчертаната индивидуалност на образа сочат наличието на предримски релеф, херма или статуя на бога, която се намира пред града като апотропеен знак, на някое от кръстовищата или на място, свързано със спортни игри и състезания. При всички положения това произведение е било много популярно сред местното население, радвало се е на голяма почит и уважение и е използвано като модел от гравьора на монетния печат (Колев 1989, 178; 183). При монета кат. № 27 не е много ясно дали е предаден бюст или глава на Хермес, но като че ли брадата е окосмена. В останалите три екземпляра (кат. №№ 28 – 30), богът е с добре познатата ни иконография на юноша, с голбрадо лице и младежки черти, възпроизвеждана почти повсеместно от V в. пр. Хр. насам (Колев 1989, с. 178). Художникът на монетния печат, сполучливо успява да предаде характерния профил на лицето със стърчащ нос, удължена долна челюст и развита брадичка. Тези стилови белези, от своя страна, са силно повлияни и откриват паралели в изображенията на главата на Хермес върху аверса на еноските тетрадрахми.

Върху реверса на филипополските псевдоавтономни монети, като атрибут на бога, най-често е представен кадуцейът, но върху една от емисиите като такъв срещаме и триножника (кат. № 26). Връзката между Хермес, огъня и триножника не е случайна. Той е богът, който научава хората как да палят огън (чрез търкането на сухи пръчки една в друга) (*Нумн. Ном. 4. 94-183*) и им показва как да принасят огнени жертвоприношения върху клада или олтар, като по този начин митологично се сближава с Прометей, в качеството им на културни герои (*Brown 1947, 61; 89-90*).

Цялостният нумизматичен анализ на монетосеченето в Долна Мизия и Тракия показва, че въпреки своята привидна константност, изображенията на Хермес са сред едни от най-често срещаните върху реверсните печати от двете провинции. Разбира се тази тенденция е възможно да бъде обяснена, както със сходството в гравьорските модели в по-голяма част от Империята, така и с факта, че в римската си иконография, Хермес-Меркурий

е възприеман преди всичко като покровител на търговията и паричните взаимоотношения. И все пак, традициите в монетосеченето от предходната епоха в някои от гръцките полиси по тракийското крайбрежие (най-вече Aenus, както и Tomis, Odessus, Abdera, Maroneia и Selymbria), наличието на голям брой емисии от псевдоавтономни монети дори и в градове от вътрешността на Тракия (Philippopolis, Hadrianopolis, Bizye), както и изображенията със специфичен локален характер (*Хермес, Орфей и Евридика*²; *Хермес, яздец овен; Храм със статуя на Хермес*³; *Ἐρμῆς Διοσκόβολος; Хермес с малкия Дионис*⁴) са предпоставка за предположението, че някои градски монетарници, сред които и Philippopolis пускат в обръщение емисии, които са пряко повлияни от местните религиозни възприятия, свързани с почитта към бога в двете провинции.

Каталог

Hadrian

1 Av. AΔPIANOC CEBACTOC. Глава на Хадриан с венец, обърната надясно.

Rev. ΦIΛΠΠOΠOΛEITΩN. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей, около ръката му е увита хламида.

Varbanov, 2005, Vol. III, 630. 19 мм.

---

² Реверсният тип с изображение на „*Хермес, Орфей и Евридика*“ се среща единствено върху няколко емисии на Hadrianopolis от времето на Гордиан III (*Юркова 1987, 449; Varbanov 2005, Vol. II, 3785*). Общата характеристика на изображението напомня един известен релеф на античната пластика, датиран във втората половина на V в. пр. Хр., от който до нас са достигнали три копия, като най-близко до оригинала е т. нар. „Неаполитански релеф“ (*Юркова 1987, с. 67*). Според Й. Юркова, в римската епоха, свързаните с представите за отвъдния свят образи на Орфей, Хермес и Евридика характеризират предимно надгробните паметници и стели. От подобен паметник, чиято иконография е съобразена с вложението в нея нови идеи, адаптирани към религиозно-естетическите вкусове на местното население, е заимствана и композицията на монументалния релеф, който се предполага, че е бил част от градската среда на Hadrianopolis (*Юркова 1982, 8-10*).

³ Освен описаните по-горе монети от Philippopolis, върху реверса на една рядка монета от Pautalia, сечена по времето на Комод е представена „*Едикула със статуя на Хермес*“ (*Филипова 2003, 71-72.*).

⁴ „*Хермес с малкия Дионис*“ се среща върху монети на Anchialos (*Varbanov 2005, Vol. II, 76*) и Pautalia (*Ruzicka 1932-1933, 516; Varbanov 2005, Vol. II, 4944*). И двата реверсни типа са пряко повлияни от Праксителовия оригинал, като единствената разлика помежду им е, че при монетата от Pautalia богът държи кадуцей в дясната ръка.

Antoninus Pius

- 2** Av. (?). Глава на Антонин Пий с венец, обърната надясно.
Rev. ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤ. Хермес изправен наляво, държи
кесия и кадудей.

Мушмов, 1924, 82; Varbanov, 2005, Vol. III, 724. 17 мм.

Marcus Aurelius

- 3** Av. ΑΥ ΚΑΙ Μ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ. Глава на Марк
Аврелий надясно.

Rev. ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво,
държи кесия и кадудей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 110; Varbanov, 2005, Vol. III, 816. 19 мм.

Faustina Iunior

- 4** Av. ΦΑΥΣΤΕΙΝΑ СЕΒΑΣΤΗ. Бюст на Фаустина Млада с
драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво,
държи кесия и кадудей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 145; Varbanov, 2005, Vol. III, 871. 20 мм.

Commodus

- 5** Av. ΑΥ ΚΑΙ Μ ΑΥΡ ΚΟΜΟΔΟΣ. Бюст на Комод с венец,
ризница и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΗΓΕ ΚΑΙ СΕΡΟΥΕΙΛΙΑΝΟΥ ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ.
Хермес изправен, гол, наметнат през лявото рамо с хламида, в
ход надясно, държи в лявата си ръка напречно кадудей, а в дяс-
ната кесия. В краката му е изобразен петел.

Мушмов, 1924, 159; Varbanov, 2005, Vol. III, 910. 31 мм.

- 6** Av. ΑΥΤ Κ Μ ΑΥ ΚΟΜΟΔΟΣ. Глава на Комод с венец,
обърната надясно.

Rev. ΗΓΕ ΚΑΙ СΕΡΟΥΕΙΛΙΑΝΟΥ ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ.
Хермес изправен *en face*, с глава обърната наляво, държи кесия и
кадудей, около ръката му е увита хламида.

Varbanov, 2005, Vol. III, 911. 29 мм.

- 7** Av. ΑΥΤ ΚΑΙ Λ ΑΥΡΗ ΚΟΜΟΔΟΣ. Младежка глава на
Комод с буйна, късо подстригана, къдрава коса. Голямо, широко
отворено око, дълъг и подчертано широк в основата нос. Лицето

е покрито с късо подстригана къдрава брада и малки тънки мустаци. Главата е обърната надясно.

Rev. ΗΓΕ ΣΟΥΕΛ ΜΑΡΚΙΑΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес с петасос, гол, прав, наляво. В дясната ръка, изправена от лакътя, държи пред лицето си къс кадуцей, а в лявата, отпуснатата край тялото – диск. Вдясно, като подпора на правата фигура, е изобразена ара във вид на кръгла, сложно профилирана в краищата подставка, украсена с гирлянди. Отгоре е поставена урна във вид на хидрия, в устието, на която има палмово клонче. Пред краката на бога са гравирани опряни на земята и полунаведени с горния си край наляво две копия. Пред тях долу са поставени двойка металически валяци (*μυρμηκας*), свързани с тясно кожено ремъче. Под цялата сцена е изобразена подставка.

Мушмов, 1924, 169; Колев, 1992, с. 120, 1; Varbanov, 2005, Vol. III, 924. 30 мм.

8 *Av.* ΑΥΤ Κ Μ ΑΥ ΚΟΜΟΔΟΣ. Бюст на Комод с венец, ризница и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 193; Varbanov, 2005, Vol. III, 1028. 19 мм.

9 *Av.* (?). Детски бюст на Комод в драпирана мантия, обърнат надясно, зад който е изобразен кадуцей.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Петел в ход наляво, с обърната назад глава.

Мушмов, 1912, 5427; Мушмов, 1924, 249. 14 мм.

Crispina

10 *Av.* ΚΡΙCΠΕΙΝΑ CΕΒΑCΤΗ. Бюст на Криспина с драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 259; Varbanov, 2005, Vol. III, 1104. 20 мм.

Septimius Severus

11 *Av.* ΑΥ Κ Λ CΕ CΕΥΗΡΟC Π. Бюст на Септимий Север с венец, ризница и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΗΓ CΤΑ ΒΑΡΒΑΡΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Тетрастилен храм, с украсен фронтон и в средата статуя на Хермес прав, гол, *en face*.

Мушмов, 1924, 284; Varbanov, 2005, Vol. III, 1129. 33 мм.

12 *Av.* ΑΥ Κ Λ C CΕΥΗΡΟC Π. Бюст на Септимий Север с венец, ризница и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΗΓ CΤΑ ΒΑΡΒΑΡΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 276; Varbanov, 2005, Vol. III, 1135. 28 мм.

13 Ав. АΥΤ Κ Λ ΣΕΠΤ ΣΕΥΗΡΟΣ Π. Глава на Септимий Север надясно.

Rev. ΜΗΤΡ ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΩΣ. Хермес гол, обърнат наляво, седи върху скала. В дясната си ръка, протегнатата напред държи кадудей, а с лявата се подпира на скалата.

Мушмов, 1924, 300; Varbanov, 2005, Vol. III, 1170. 29 мм.

14 Ав. ...ΣΕΥΗΡΟΣ Π. Глава на Септимий Север надясно.

Rev. ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Тетрастилен храм, в средата статуя на Хермес прав.

Мушмов, 1924, 336; Varbanov, 2005, Vol. III, 1257. 17 мм.

Julia Domna

15 Ав. ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ СЕВ. Бюст на Юлия Домна с драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадудей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 358; Varbanov, 2005, Vol. III, 1323. 22 мм.

Caracalla

16 Ав. АΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СΕΥΗ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ. Глава на Каракала с венец, обърната надясно.

Rev. ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΠΠΟΠΟΥΘΙΑ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадудей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 396; Varbanov, 2005, Vol. III, 1394. 31 мм.

17 Ав. АΥΤ Κ Μ ΑΥΡ СΕΥΗ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ. Глава на Каракала с венец, обърната надясно.

Rev. ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΠΠΟΠΟΛΙ ΠΟΥΘΙΑ. Хермес гол, обърнат наляво, седи

върху скала. В дясната си ръка, протегната напред държи кадуцей, а с лявата се подпира на скалата.

Мушмов, 1924, 395; Varbanov, 2005, Vol. III, 1421. 32 мм.

18 Аv. Μ ΑΥ ΚΑΙ (ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ). Юношески бюст на Каракала с драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΙΠΠ/ΟΠΟΛΕΙ. Тетрастилен храм с фронтон и в средата статуя на Хермес прав, гол, *en face*, с кесия и кадуцей.

Мушмов, 1924, 432. 17 мм.

Geta

19 Аv. ΑΥΤ ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΓΕΤΑΣ. Бюст на Гета с венец и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΜΗΤΡΟ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩΣ. Тетрастилен храм върху три стъпала, в средата статуя на Хермес прав, държаш кесия и кадуцей в ръцете си.

Мушмов, 1924, 442; Varbanov, 2005, Vol. III, 1549. 28 мм.

20 Аv. ΑΥΤ Κ Π ΣΕΠΤΙΜΙΟΣ ΓΕΤΑΣ. Бюст на Гета с венец и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 445; Varbanov, 2005, Vol. III, 1562. 28 мм.

21 Аv. ΑΥΤ Κ Π ΣΕΠΤΙ ΓΕΤΑΣ. Бюст на Гета с венец и драпирана мантия, обърнат надясно.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Хермес, яздещ овен в ход надясно. В дясната ръка, протегната напред държи кадуцей, хламидата на бога се спуска върху овена.

Мушмов, 1924, 460; Varbanov, 2005, Vol. III, 1563. 19 мм.

Elagabalus

22 Аv. ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ. Бюст на Елагабал с венец, ризница и драпирана мантия, обърнат надясно. Държи щит и копие.

Rev. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩΣ ΝΕΩΚΟΡΟΥ. Хексастилен храм, в средата статуя на Хермес, изправен, обърнат наляво. В едната ръка държи кадуцей, а в другата кесия. Върху фронтонa е изобразен щит.

Varbanov, 2005, Vol. III, 1663. 28 мм.

23 Av. AVT K M AVPHΛ ANTΩNEINOC CEB. Бюст на Елагабал с венец и драпирана мантия, обърнат наляво.

Rev. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩΣ ΝΕΩΚΟΡΟΥ.

Октостилен храм, в средата статуя на Хермес, изправен, гол, обърнат наляво. В едната ръка държи кадуцей, а в другата кесия, през лявото рамо е преметната хламида. Върху фронтоната е изобразен щит с напречна стрела.

Мушмов, 1924, 467. 40 мм.

24 Av. AVT K M AVP ANTΩNEINOC. Глава на Елагабал с венец, надясно.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ. Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1924, 530; Varbanov, 2005, Vol. III, 1705. 17 мм.

25 Av. (?).

Rev. (?). Хермес изправен наляво, държи кесия и кадуцей. В полето отляво P, в полето отдясно 8, около ръката му е увита хламида.

Мушмов, 1912, 5430. 32 мм.

Псевдоавтономни монети

26 Av. Брадат бюст на Хермес в хитон, с петасос, надясно. Наоколо зрънчест кръг.

Rev. ФІЛППОПОЛ. Триножник, от средата, на който излизат две лаврови клончета и се спускат отстрани. Наоколо кръг от дребни зрънца.

Колев, 1989, 6. 14 мм.

27 *Av.* Брадата глава или бюст на Хермес в хитон, с петасос, надясно. Наоколо зрънчест кръг.

Rev. ФІЛППОПОЛ. Кадуцей с къса дръжка и с две разперени крила. Наоколо зрънчест кръг.

Колев, 1989, 7. 13 мм.

28 *Av.* Младежка глава на Хермес с петасос, надясно. Наоколо зрънчест кръг.

Rev. ФІЛППОПОЛ. Кадуцей с крила. Наоколо зрънчест кръг.

Колев, 1989, 8. 14 мм.

29 Ав. Голобрада младежка глава на Хермес с петасос, наляво. Наоколо зрънчест кръг.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ. Крилат кадуцей, изправен в средата на монетното поле. Наоколо зрънчест кръг.

Колев, 1989, 9. 16 мм.

30 Ав. Младежка глава на Хермес, с петасос, наляво. Наоколо зрънчест кръг.

Rev. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛ. Кадуцей с крила. Наоколо зрънчест кръг.

Колев, 1989, 10. 14 мм.

Използвана литература:

Герасимов 1931-1934: Т. Герасимов. Няколко монети и медальони от Филиппол. – ГПНБМ, 1931-1934, 117-130.

Герасимов 1958: Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филиппол. – Сборник в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 289-304.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Пауталийските монети – В: Кюстендил и кюстендилско. София, 1973.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. Надписи и паметници от Тракия. – Мсб, XVIII, 1901, 771-793.

Драганов 2006: Д. Драганов. Монетосеченето на Деултум. София, 2006.

Колев 1989: К. Колев. Уникални псевдоавтономни Филипполски монети. – Известия на музеите от Южна България, XV, 1989, 165-187.

- Колев 1992: К. Колев. Тържествени игри и състезания във Филипопол (Пловдив) по времето на Комод, организирани през 182 година. – Известия на Музеите в Южна България, XVIII, 1992, 119-135.
- Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров, и монетите на българските царе. София, 1912.
- Мушмов 1924: Н. Мушмов. Античните монети на Пловдивъ. – ГНБП, 1924, 181-287.
- Филипова 2003: Св. Филипова. Монета на Пауталия с едикула на Хермес. – Известия на Исторически Музей Кюстендил, 2003, IX, 71-72.
- Юркова 1982: Й. Юркова. Митът за Орфей и монетосеченето на тракийските градове. – Нумизматика, XVI, 1982, 3, 5-12.
- Юркова 1987: Й. Юркова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия. II – III век. Хадрианопол. София, 1987.
- Brown 1947: N. O. Brown. Hermes the Thief. The Evolution of a Myth. New-York, 1947.
- Habich 1898: G. Habich. Hermes Discobolos. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1898, XIII, 57-65.
- Kazarow 1929: G. Kazarow. Neue Denkmäler zur Religions-Geschichte Thrakiens. – AA, XLIV, 1929, 3-4, 303-324.
- Ruzica 1932-1933: L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. – ИБАИ, VII, 1932-1933, 1-216.
- Varbanov 2005: I. Varbanov. Greek Imperial Coins. Vol. II. Thrace (from Abdera to Pautalia). Bourgas, 2005.
- Varbanov 2005: I. Varbanov. Greek Imperial Coins. Vol. III. Thrace (from Pautalia to Trajanopolis). Bourgas, 2005.

Чубур А.А., Дашкова Е.С.

Палеолит Подесенья и Болгарии: общее и особенное.

Некоторые штрихи к сравнительному анализу

Организаторы и участники российско-болгарской экспедиции Брянского государственного университета им. академика И.Г. Петровского и Пловдивского университета Паисия Хилендарского неоднократно посещали памятники первобытной эпохи как в Подесенье, так и на территории Болгарии, познакомились с музейными фондами и экспозициями, литературой. В числе участвовавших в реализации совместных проектов были и авторы данной статьи, посетившие Болгарию с научными целями. В этой связи представляется небезынтересным сравнительный анализ общего и особенного в палеолите регионов, расположенных в различных частях

Европейского континента, но близких по занимаемой площади (Болгария – 110993,6 кв.км., бассейн Десны – 88900 кв.км).

С 1996 года болгаро-французской экспедицией под руководством Николая Сиракова и Жана-Люка Гуаделли (Guadelli) ведутся раскопки в пещере Козарника, в 6 км от г. Белоградчик на северо-западе Болгарии. Это местонахождение было открыто еще в 1920 г. болгарским археологом Рафаилом Поповым. Новейшие исследования позволили установить, что заселение гоминидами Балканского Полуострова и далее центральной и Западной Европы происходило не из Африки через Гибралтар, а с Ближнего Востока через Кавказ и Босфор [1].

1. Первоначальное заселение. Древнейший палеолит.

Древнейшие следы гоминид в Козарнике датируются по палеомагнетизму и фауне периодом 1,4-1,6 миллиона лет, и сопоставимы с датировками древнейших олдованских памятников на Кавказе – как на Каспийском (Айникаб, Мухкай) [2], так и на Черноморском (Синяя балка - Богатыри) [3] побережье. Среди находок не только каменные дошелевская галечная и отщеповая индустрия и фауна (слоны, носороги, антилопы, саблезубые тигры, архаичные гиены, пантеры и львы, медведи), но и антропологический материал: зуб и фаланга *Homo ergaster* возрастом более 1,5 млн. лет. Уникальны оставленные человеком на кости быка ритмичные нарезки (4 группы по 4 параллельных нарезки) – сле-

ды древнейшей (~ 1,4 млн. лет) символической деятельности гоминид. Также выявлены самые древние зооархеологические свидетельства снятия шкур – нерегулярные нарезки на костях. Интересны данные о симбиозе человека и пещерной гиены [4]. Долина р.Саввы могла привести гоминид в юго-западном направлении через Сербию к Италии, в обход высоких Альп на севере. По долине Дуная через ущелье Железные Ворота отсюда же можно было проникнуть в евразийские степи. Это был самый простой путь на северо-запад, также обходящий трудно проходимые горные районы Карпат и Альп.

Несмотря на наличие «выхода» в степную полосу, следует признать, что на территории Восточно-Европейской равнины включая Подесенье, в настоящее время неизвестны находки оледованных доашельских артефактов. Между тем, обращают на себя внимание следы гиппарионовой фауны, отмеченные на территории Брянской области. Среди них зуб мастодонта, упомянутый среди находок, сделанных под Новозыбковым в 1920-х гг., а также находки зубов мастодонта и гиппариона, а также фоссилизированных костей в урочище Костянка на окраине г. Почеп (в р.Судость). Находки относятся к финальному плиоцену и могут быть синхронны находкам из Синей Балки Айникаба и Мухкая и Козарников – а значит, имеется некоторая незначительная вероятность встретить и следы древних гоминид в центральных областях Восточной Европы

Козаринка. Нарезки на кости быка. 1,4 млн.лет. (по Гуаделли)

2. Нижний палеолит

Территория Болгарии в раннем палеолите оказывается за «линией Мовиуса», то есть за пределами распространения классической ашельской культуры с ручными рубилами, здесь продолжается эволюция доашельских отщеповых (клектонских) индустрий [5].

Ашель скупо представлен непосредственно к юго-востоку и к северо-востоку от Подесенья – ручными рубилами на местонахождениях Погребки (Курская область) и Калуга [6]. При этом, в целом Подесенья так же лежит фактически за «линией Мовиуса», однако и стратифицированных отщеповых домустьерских памятников тут до сих пор не выявлено. Принадлежность к клетконтону некоторых материалов Хотыльево 1 (аморфный комплекс) и Неготинских памятников в настоящее время является предметом дискуссии: наблюдается тенденция отнести все эти материалы к вариациям «эолитов» [7, 8], что на взгляд авторов следует делать с осторожностью, чтобы «не выплеснуть младенца вместе с водой», ибо кроме бесспорных эолитов имеются и изделия, дающие серии, да и отличия в сырье у аморфного комплекса и основного комплекса Хотыльево 1 [9, 10].

3. Средний палеолит

На территории Болгарии в целом ряде памятников представлены следы своеобразных культур *Homo sapiens neandertalensis* среднего палеолита (200000 - 45000 л.н.).

Пещера Бачо Киро известна как один из наиболее важных памятников палеолита на Балканах. Она расположена в 4 км от монастыря Дряново на северных склонах Стара-Планина. Первые раскопки провели Р. Попов и Д. Гаррод в 1937-1938 гг., систематические исследования на новом уровне проведены в 1971-1975 гг. болгаро-польской экспедицией во главе с Д. Гинтером и Б. Козловски. Раскопки дали 3 мустьерских (14-12) и 10 позднепалеолитических культурных слоев. Культурные комплексы среднего палеолита датируются здесь ранним вюрмом (между 90000 и 50000 лет назад). Самый ранний отнесен к культуре типа шарантской (много боковых и поперечных скребел, мало орудий в технике леваллуа, ретушь типа Кина – в виде рыбьей чешуи). В слое 12 (типичное леваллуазское мустье Балканского типа) встречены шевронообразные гравировки по кости и просверленный амулет из клыка медведя [5].

В пещере Козарники в слоях 10b – 9a отложились каменные и костяные артефакты, связанные с возникновением восточно-балканского мустье с леваллуазскими нуклеусами, остроконечниками и боковыми скреблами, а также с двусторонне обработанными остроконечниками [1].

**Самуилица 2
(Болгария)**

Хотылево 1 (Подесенье, Россия)

Пещера Деветашка расположена в 15 км к северо-востоку от г. Ловеч. Памятник был открыт археологом Г. Кацаровым в 1921 г. и раскапывался археологами В. Миковым (1927, 1950) и Н. Джамбазовым (1952). Слой мощностью до 5,5 м содержит остатки поселений от палеолита до римского времени [11]. Материалы мустьерского слоя, содержащие дисковидные нуклеусы, скрёбла и остроконечники, а также единичное мустьерское рубильце, исследователи относят к типичному мустье, сходному с крымским мустье грота Староселье.

Мустье Подесенья сильно отличается от болгарских памятников среднего палеолита, начиная с того, что все памятники здесь открытого типа.

Считавшийся одним из древнейших на Десне среднепалеолитических памятников – Хотылево 1 – трактуется как памятник восточного микока [12], находящий ближайшие аналогии на территории Украины, Поволжья, Польши и Германии. Ранее исследователь местонахождения Ф.М. Заверняев относил его материалы к ашело-мустьерской традиции [13], однако все, что он считал обломками рубил, А.К. Очередной справедливо отнес к категории ножей-кайльмессеров, своеобразного «лица» данной культурной общности. Такой же кайльмессер найден и на территории пос. Чайковичи к северу от Брянска (левый берег Десны).

Стоянка Бетово, как и Коршевские стоянки, отнесены исследовавшим их Л.М. Тарасовым к зубчатому мустье [14]: доминируют зубчато-выемчатые изделия, присутствуют скребла, проколки, ножи с обушком и ряд других форм. Особенностью является минимум леваллуазских сколов в Бетово и полное отсутствие их в Коршево [15]. Интересно наличие в Бетово обломков большого треугольного бифасиального наконечника с выемкой в основании, который исследователь стоянки Л.М.Тарасов считает предтечей наконечников стрелецкой культуры – восточноевропейского аналога селета. Среди находок в Бетово обращает на себя внимание кубковидное изделие из метакарпальной кости мамонта. В этой связи заметим, что в Болгарии у д. Кунино на мустьерской стоянке Самуилица 2 среди мустьерских изделий имеется костяная наковальня. Культурно близки к Бетово и местонахождения в Чулатово на средней Десне.

4. Верхний палеолит

Начало верхнего палеолита (промежуточный верхний палеолит) – время появления протоориньякоидных культур – в Болгарии отмечено слоем 11 Бачо Киро и слоем 4 Темната Дупка (43-36 тыс.л.н.). «Бачокиръен» лишен своеобразия и типологически невыразителен. Это почти исключительно ретушированные пластины и скребки и, причем типичные ориньякские «сареи» и «а museau» крайне редки. В 11 слое Бачо Киро, датированном около 43000 л.н. найден фрагмент детской нижней челюсти, который отдельные исследователи трактуют как древнейшую в Европе кость *Homo sapiens sapiens* [16]. Другие авторы склонны считать ее похожей на неандертальскую и рекомендуют осторожнее относиться к решению вопроса о том, кто был носителями раннеориньякских традиций. Заметим, что с проториньяком и ориньяком на Балканах продолжали сосуществовать поздние мустьерские памятники, фиксируемые, например, нижними горизонтами обитания в Темната Дупка [17]. Не случайно Д. Бейли пишет, что: «менее драматичные изменения в климате, флоре и фауне привели к менее драматичному адаптивному или реактивному развитию материальной культуры», а следовательно по отношению к Балканам термин «верхнепалеолитическая революция» неприемлем, скорее речь должна идти о постепенном эволюционном переходе [18].

Раннеориньякские памятники в центре Восточно-Европейской равнины полноценно представлены пока лишь в Костенках на Дону, в Подесенье этот период до недавнего времени был хронологической лакуной, лишь недавно в пунктах Кудеярка, Хотылево 6 и под основным культурным слоем Хотылево 2 выявлены бедные находками горизонты начала верхнего палеолита [19].

Следующий этап верхнего палеолита Болгарии связан с появлением Козарникской культуры – древнейшей в Европе граветтоидной индустрии, в которой основной заготовкой служила тонкая длинная пластина, а кроме приострающей широко применялась притупляющая ретушь. Ранняя её фаза датируется в рамках 39000-36000 лет назад. В этом слое Козарников было обнаружено также ожерелье из просверленных мелких раковин брюхоногих моллюсков, возможно не только украшение, но и протоденьги. Сходные ожерелья, но относящиеся к развитой и поздней поре верхнего палеолита встречены и в Подесенье на стоянках Мезин, Юдиново, Тимоновка [20].

Козарникская культура стояла, вероятно, у истоков европейского граветта. На территорию же Подесенья и в целом Верхнего Поднепровья граветтийские индустрии пришли уже в двух поздних, развитых вариантах – павловьен с узкой заготовкой (Хотылево 2, основной слой) и костенковско-авдеевская культура (Авдеево на притоке Десны – р.Сейм, а также Бердыж на р. Сож к западу от бассейна Десны) с широкой заготовкой [21].

Эпиграветт Болгарии представлен в первую очередь верхними слоями Темната Дупка (возраст 16000-19000 л.н.), исследованной в 1980-х гг. болгарско-польско-французской экспедицией [5]. Интерес вызывают следы каннибализма – в культурном слое найдены останки 25 особей *Homo sapiens* – вероятно локальной группы: 2 старых мужчины, 4 старых женщины, 9 взрослых женщин, 10 детей до 10 лет (8 из них – вероятно девочки). Молодые мужчины по какой-то причине смогли избежать печальной участи. Верхний палеолитический слой пещеры Деветашка, вероятно, также относится к этому периоду.

Эпиграветт (термин, в отличие от Болгарии тут достаточно условный, хронологический) в Подесенье отличается разнообразием традиций (Пушкаревская, Мезинская, Елисеевичская культуры, наконец – Деснинская культура, по сути скорее мадленско-

го круга), однако все они объединены наличием на базовых стоянках различных сооружений из костей мамонта. Кости мамонта получали не только путем охоты, но и путем собирательской деятельности на естественных «мамонтовых кладбищах» [22]. В Болгарии аналогичные объекты нам пока неизвестны, хотя картирование находок останков хоботных и установление их связи с особенностями речных долин представляется перспективным. На памятниках деснинского эпитаграветта выявлены и следы каннибализма: это костные останки со стоянок Чулатово 1, Новгород-Северская, а возможно и Юдиново.

Единственный на начало XXI в. мезолитический памятник в Болгарии известен у с. Побити Камини. Таким образом, практически не закрыта лагуна в 4000 лет между верхним палеолитическим слоем Темната Дупка (13600 л.н.) и наиболее ранними неолитическими материалами в Гулубнике (начало 7 тыс. до н.э.). В то же время Деснинский финальный палеолит и мезолит неплохо изучены, будучи представлены несколькими десятками памятников культур аренбургского, а также постаренбургского (песочноровская, смячкинская) и постсвидерского (коморницкая, бутовская) типов, демонстрируя связи, скорее, с территорией Польши.

Итак, подведем итоги (Табл.1). Развитие культуры в сравниваемых регионах Европы шло сходными путями, но имело существенные локальные особенности, связанные как с инициальным расселением человека, так и с уровнем стабильности природной среды. Если Болгария служила транзитным регионом для ряда будущих европейских палеолитических культур на стадиях их появления, то Подесенье было контактной зоной различных культурных традиций на протяжении всего палеолита. При этом стабильность природной среды на территории Балкан, особенно во время позднего плейстоцена способствовала и относительно стабильной культурной ситуации, тогда как Подесенье демонстрирует яркую культурную динамику, связанную с динамичной, часто довольно агрессивной по отношению к человеку, природной средой. Некоторые различия можно объяснить разной степенью исследованности той или иной эпохи.

Таблица 1. Сравнение палеолита Болгарии и Подесенья

	Болгария	Подесенья
Расположение памятников	Большое число пещерных памятников	Почти все памятники – открытого типа
Древнейший палеолит	Первые гоминиды Европы, галечные орудия	Наличие находок плиоценовой фауны
Нижний Палеолит	Клектонская индустрия, ашельские индустрии отсутствуют	Клектонская индустрия, в соседних регионах есть нестратифицированные находки ашельских рубил
Средний палеолит	Леваллуазские и нелеваллуазские варианты мустье	Восточный микок (Keilmessergruppe), зубчатое мустье (тейяк).
Начало верхнего палеолита	Праориньякоидная индустрия	Ранние памятники редки и невыразительны
Развитая пора верхнего палеолита	Раннеграветтская индустрия, древнейшая в Европе	Граветтген появляется на развитом этапе его существования.
Поздняя пора позднего палеолита	Только памятники эпиграветта. Следы каннибализма. Относительно стабильная природная среда.	Эпиграветт и мадлен. Следы каннибализма. Жилые и хозяйственные конструкции из костей мамонта. Таяние мерзлоты и эпоха экстремальных затоплений.

Литература

- 1 Guadelli J.-L., Sirakov N., Ivanova St., Sirakova Sv., Anastassova E., Courtaud P., Dimitrova I., Djabarska N., Fernandez Ph., Ferrier C., Fontugne M., Gambier D., Guadelli A., Iordanova D., Iordanova N., Kovatcheva M., Krumov I., Leblanc J.-C., Mallye B., Marinska M., Miteva V., Popov V., Spassov R., Taneva St., Tisterat-Laborde N., Tsanova Ts. Une sequence du Paléolithique inférieur au Paléolithique récent dans les Balkans: lagrotte Kozarnika à Orechets (nord-ouest de la Bulgarie) // Les premiers peuplements en Europe. Colloque international, Rennes, 22-25 septembre 2003, BAR International Series, 1364: p.87-103
- 2 Амирханов Х.А. Исследование памятников олдована на Северо-Восточном Кавказе. – М., 2007.
- 3 Щелинский В.Е., Кулаков С.А. Раннепалеолитическая стоянка Богатыри (палеонтологическое местонахождение Синяя Балка) на Таманском полуострове: результаты исследований 2003-2004 гг. // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. – Ростов-на-Дону, 2005. С.118-120.

- 4 Fernandez P. Mammalian dynamics and palaeoecological analysis during the Pleistocene in Kozarnika cave (Bulgaria) // *Saxa loquuntur. Essays in Honour of Nikolay Sirakov on his 65-th Birthday*, Avalon, Sofia 2009 p.59-73.
- 5 Kozłowski J.K. Świat przed «rewolucją» neolityczna. Wielka historia świata, tom 1. Warszawa, 2004.
- 6 Чубур А.А. Первоначальное заселение человеком Среднерусской возвышенности: к постановке проблемы // *Успехи современного естествознания* №7, 2007. С.7-11.
- 7 Матюхин А.Е. Некоторые особенности кремневой индустрии среднепалеолитического памятника Хотылево I // *Деснинские древности*. Вып. 4. – Брянск, 2006. С.102-114.
- 8 Очередной А.К., Воскресенская Е.В. Условия залегания среднепалеолитических памятников бассейна Верхней Десны // *Археология, этнография и антропология Евразии* 2 (38) 2009
- 9 Чубур А.А. К проблеме выделения аморфного комплекса раннепалеолитического местонахождения Хотылево I // *Российско-Беларусско - Украинское пограничье: проблемы формирования единого социокультурного пространства – история и перспективы*. – Брянск, 2008. С.264-266.
- 10 Чубур А.А., Миненко В.В. Новое нижнепалеолитическое местонахождение в Неготино // *Археологическое изучение Центральной России*. - Липецк, 2006. С.46-19.
- 11 Миков В., Джамбазов Н., Деветашката пещера. – София, 1960.
- 12 Очередной А.К. Памятник Хотылево I и его место в палеолите Восточной Европы. Автореф.канд.дис. СПб, 2011.
- 13 Заверняев Ф.М. Хотылевское нижнепалеолитическое местонахождения. – Л., 1978.
- 14 Тарасов Л.М. Мустьерская стоянка Бетово и ее природное окружение // *Палеоэкология древнего человека*. М., 1977. С.18-31
- 15 Тарасов Л.М. Палеолитическая стоянка Коршево I // *Палеолит и неолит*, Л., 1986. С.46-53.
- 16 Kirkpatrick S. *After Eden: The evolution of human domination*. – Duke University Press, 2006.
- 17 Вишняцкий Л.Б. «Верхнепалеолитическая революция»: география, хронология, причины // *STRATUM plus*. № 1 – 2000. С.245-271.
- 18 Bailey D.W. *Balkan prehistory* – New York, 2000.
- 19 Воскресенская Е.В., Гаврилов К.Н. Ранний верхний палеолит в окрестностях Хотылево // *Деснинские древности*, вып.5, Брянск, 2008. С.40-48.
- 20 Чубур А.А. Обмен в позднем палеолите бассейна Десны // *В мире научных открытий (гуманитарные и общественные науки)*, №4 (16) 2011 - Научно-инновационный центр, Красноярск С.11-15.
- 21 Чубур А. Палеолит Верхнего Поднепровья. История исследований, экономика, жилище, социум. – Saarbrücken: LAP, 2011
- 22 Чубур А.А. Великий потоп в археологическом контексте Восточной Европы // *Проблемы и предизвикательства на археологическите и культурно-историческите прочувания* Том 1. Археология и култура – Пловдив, 2009, С.44-53

Мюсюлманските некрополи на град Пловдив през османския период (XV–XVIII век)

Пловдив през късното средновековие е един от най-важните административни и културни центрове на Османската империя. Османските хронисти поставят превземането на Пловдив и Северна Тракия в първия етап от нашествието на османските турци веднага след превземането на Одрин. Въпросът за годината на превземането на Одрин е дискуссионен. Според османския хронист Sadedtin настъплението на османските турци в Тракия се извършил в периода 1362 – средата на 1364 г., вероятно и Пловдив е превзет през този период.

Информацията за некрополите на Пловдив е оскъдна, липсват изследвания на тази тема, изключения правят само бегли споменавания в периодиката¹. Няма проучен некропол, чрез археологически разкопки, локализирани са по откритите надгробни паметници. Най-ранният известен некропол на Пловдив е бил разположен северно от река Марица, Източно от Каршака, извън територията на османския град. От него е известен най-ранния надгробен паметник, датиращ от 1453 г.²

Втори некропол се развива около Имарет джамия, след построяването ѝ през 1443-1444 г. от Шахабеддин паша³. От него са извесни 33 надгробни паметници от XVI-XVIII век, които са били обект на нашето проучване и анализиране. При изкопни дейности през 1960 г. на ул. Кубрат и Райчо Даскалов са открити надгробни паметници от края на XVIII-нач. на XIX век.⁴ Такива са открити и в двора на джамията.⁵ Некрополът е обслужвал висшата аристокрация на града, открити са паметници на духовната и светската власт.

---

¹Рудолф-Хиле, Г., О. Рудолф. Градъ Пловдивъ и неговите сгради-ИБАИ, 8, 1934, с. 393; Цончев, Д. Колективни находки на монети-ГНАМПл, 4, 1960, с. 212; Джамбов, Х. Турски надписи за водоснабдяването Пловдив открити в Имарет джамия-Водоснабдител, 1-2, 1970.

² Рудолф-Хиле., цит. съч., с. 393.

³ Татарлъ, И. Турски култови сгради и надписи в България-ГСУФЗФ, LX, 1966, с. 597.

⁴ Цончев, Д. цит. съч., с. 212.

⁵Джамбов, Х. цит. съч.

Едни от най-големите некрополи на Пловдив се развивали в подножието на хълма Бунарджик и Градската градина, вероятно функционирали през XVI-XIX в. В една преписка от Пловдивския Окръжен управител до Пловдивското общинско управление от 1895 г. се споменават имената на некрополите-Бунарджик алтъ и Шехидлик.⁶ И двата некропола са разрушени в нач. на 80-те години на XIX в., надгробните паметници били продадени.⁷ На мястото на некропола „Шехидлик“ се състоял Пловдивското изложение главната причина за разрушаването ѝ.⁸

Некропол е регистриран и по булевард М. Луиза в близост до т. нар. Малка базилика. При строителни дейности са открити няколко десетки мраморни надгробни паметници и отделни гробове. За съжаление откритите материали са непубликувани.⁹ Вероятно некрополът е обслужвал населението на Керпич и Хаджи Хасан махали. Поради липса на достатъчно информация некрополът не може да бъде датиран.

Най-късният некропол е регистриран около джамията Орта мезар, функционирала от 30-те години на XIX век до Освобождението. Некрополът се развивал около джамията Орта мезар построена от хаджи Ахмед ага през 1832 г., една от малкото култови паметници запазени до днес. При строителни дейности са открити гробове и два мраморни надгробни паметника.¹⁰

Всички проучени надгробни паметници са изработени от цял мраморен блок, състоящ се от корпус и надкорпусна част. Корпусът е по-тесен в долната си част и по-широк в горната, представлява пресечена пирамида. В повечето случаи олицетворява увит в „kefen“ (саван) мъртвец.

Според формата си надгробните паметници могат да бъдат групирани в пет основни типа:

1. Антропоморфен тип, който е съставен от корпус, рамена, врат над който има „sarık“ в различните и варианти, показващ социалния статус на покойния. Голяма част от паметниците са по-

---

⁶ ДА-Пловдив ф. 29 к, оп. 4., а. е. 8, л. 60-62.

⁷ пак там, л. 62.

⁸ пак там, л. 62. Изказвам своите сърдечни благодарности на Вл. Баласчев ДА-Пловдив за това, че ми предостави възможността да се запозная с документите относно разрушаването на некрополите.

⁹ Информацията е на покойния вече Хр. Джамбов.

¹⁰ Сърдечно благодаря на Ж. Танкова-РАМ-Пловдив за предоставената ми информация.

вредени и той липсва. В ранния османски период този тип шапки са рядко срещани при надгробните паметници, получават широко разпространение през класическия период (XVI в.). При проучените паметници от Пловдив се срещат два варианта на този тип шапки, характерни за XVI в.-сферични, чийто връх се вижда малко (Hüseynî destarlı Kadirî tâci, кат. 1) и конусовидни с вертикални релефни ленти (кат. 3, 7, 8, 20, 23). Аналогични паметници са извесни от Истанбул, Одрин¹¹ и др.

2. Антропоморфен тип, съставен от корпус, над него полегати или заоблени рамена, над тях „кавук“. Засвидетелствани са два типа кавуци-Kâtibî kalafat; надпис 3, 45) и Kâtibî (надпис 7,9), характерни шапки за високопоставени държавни чиновници.
3. Антропоморфен тип, съставен от корпус, върху който е поставена шапка (Destarlı sikke (Mevlevî şeyhi), която е била носена само от шейха на мевлевитите (кат. 16).¹²
4. Надгробните паметници се състоят от корпус и над него фронтон (кат. 12, 14). Характерни са за мъжки и женски паметници.¹³ Аналогични паметници са извесни от Южна Анадола от времето на династията на Караманите,¹⁴ Мелник.¹⁵ От Пловдив са извесни два паметника от този тип, които датират след средата на XVIII в.
5. Представена от паметници състоящ се от корпус без рамена и дъговидна горна част. Този тип е характерен за женските надгробни паметници и се датират в периода XVIII-XIX век. При проучените от нас паметници се среща при жени и мъже (кат. 19, 20). От некропола при Имарет джамия произхождат най-ранните извесни от България, датиращи от XVI век.

В съдържанието на епитафиите можем да разграничим няколко вида мотиви-религиозни, философски и светски. В два надписа се споменава за задгробния живот, респективно за рай (надпис). Един надпис започва с формулата за възхвала на бога- „О,

---

¹¹Özkan, S. Edirne türbeleri. Edirne. 1995, 10-15.

¹²Gölpınarlı, A. Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler Ve Atasözleri, İnkılâp ve Aka Yayınevi. 1979, s. 320-321.

¹³Венедикова, К. Епиграфски паметници в Родопите от османско време. –В: Помощни исторически дисциплини. 4, 1990, с. 30-23.

¹⁴Konyalı, İb. Abideleri ve kitabeleri ile Karaman tarihî.İst., 1967, s. 42.

¹⁵Венедикова, К. Епиграфски паметници на арабско писмо.-Мелник, 1. С., 1989, обр. 1, 19, 20.

господи с твоята безщадна милост, направи щастлив твоя раб...“ (надпис ?). Въведения за възхвала на бога се срещат и в надгробните паметници от Кавказ¹⁶, Мелник¹⁷, Шумен¹⁸ и др.

При два надписа се срещат философски разсъждения за живота-, „Днес, ако съм аз, утре си ти“ (кат. 4,5). Проучени са два фрагмента, върху които се четат надписи с еднакво съдържание (кат. 4, 5).

Само 18 (2 от XVI век; 2 от XVII век; 14 от XVIII век) от проучените надгробни паметници съдържат дата. При останалите липсват, поради повреда или че липсва част от паметника. Винаги годината на смъртта се намира в края на текста, според мюсюманското летоброение. Малко са паметниците при които освен годината се споменава и месецът (кат. 9, 20).

Много текстове съдържат информация за граждански и религиозни длъжности и звания, които хвърлят светлина върху социалния статус на населението на Филибе. Един от често срещаните звания са „хаджи“, среща се при седем надгробни паметника, споменати са имената на-Халид бей, Мехмед, Осман, Мустафа ага, Хюсеин, при един името липсва. Вероятно са имали икономическата възможност да посетят светите места, както повеляват петте стълба на исляма. В текста на шест надгробни паметника се среща званието ефенди, прилагана за грамотни, възпитани първенци, благородници, религиозни глави и за държавни чиновници. Като примери могат да бъдат посочени надгробните паметници на Ибрахим Садедин ефенди, Ибрахим ефенди, Сина ефенди, Мехмедемин ефенди, Мюслим ефенди, Мехмед ефенди и др. (кат. 1, 10, 12, 14, 18, 22). Най-ранния паметник в текста на който се споменава званието е от 1616 г. на Ибрахим ефенди. (кат. 16).

Един от срещаните епитети е аға (бук. батко), засвидетелствуван при два надписа от XVIII в. (1771, 1772 г.). Употребява се в значение на „първенец, благородник“, които не са получили специално образование, за разлика от тези с званието ефенди.

При един надпис се среща званието „molla“ (кат. 9), датиращ от XVIII век (1774 г.). Титлата е приложима към всяко духовно

---

¹⁶ Лаврова, Л. Епиграфическите паметници Северного Кавказа. М., 1968, с. 105.

¹⁷ Венедикова, К. Епиграфски паметници на арабско писмо.-Мелник, 1, С., 1989, с. 186.

¹⁸ Пенков, М. Турски надгробни паметници от Коларовград.-ИНМ. Коларовград. Варна, 1960, 1, с. 105-106.

лице. Така се наричат началниците на монашеските ордени в исляма и почетните законоведи. Често „молла“ означава имам, т.е. мюсюлмански свещеник, настоятел на джамия. В светското управление моллата няма участие. Неговите знания го правят грамотен до толкова, че да умее да тълкува Корана.

От проучените паметници три са на кадии (кат. 12,14, 18), датиращи от XVIII век. Кадииите са органи на централната власт, наблюдавали да се изпълняват правилно разпореденията на властта. Раздавали правосъдие според религиозното право-шерията.

От некропола на Имарет джамия е известен надгробен паметник на санджак-бей и бейлербей на Румелия от Турхала, датиращ от 1636 г.¹⁹ Този надпис е единствения по рода си от некрополите на Пловдив. Титлата бейлербей (тур. *Beylerbeyi*, бей на бейовете или военачалник на военачалниците) е титла в Османската империя използвана първоначално за военачалник, а по-късно за административен управител.

Три паметника от некропола на Имарет джамия могат да бъдат свързани с мюсюлмански ордени, последователи на които е имало в Пловдив.

Два надгробни паметника могат да бъдат свързани с ордена на **Джеладин дин ал Руми-Мевляна** (кат. 9, 16). При първият върху раменете на паметника е поставена шапка от типа на *Destarlı sikke* (*Mevlevî şeyhi*), която била носена от шейха на мевлевитите (кат. 16).²⁰ Вторият е на дервиш-мевлевит, шапката е характерна за ордена на Мевляна (кат. 9).

В описен регистър от 1489 г. съхраняван в Генералния османски архив в Истанбул, в град Пловдив е посочен дервиш-„Хаджъ, син на Абдуллах“, представител на местното дервишко братство. Този документ е най-ранния, в който намираме информация за наличието на дервиши в град Пловдив.²¹

В Регионалния археологически музей-Пловдив се съхранява надгробен паметник с инв. № III 711 с неизвесно местонамиране,

---

¹⁹ Рудолф-Хиле, Г., О. Рудолф. Градъ Пловдивъ и неговите сгради-ИБАИ, 8, 1934, с. 393.

²⁰ Gölpınarlı, A. *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler Ve Atasözleri*, İnkılâp ve Aka Yaynevi. 1979, s. 320-321.

²¹ Бойков. Г. Етно-религиозния облик на османския град Филите от края на XV-началото на XVI в.-В: Балкански идентичности, 3, 2003, с. 130-151.

но безсъмнение произхожда от некрополите на града (кат. 25).²² Надгробieto е било издигнато на християнин, който покъсно приел исляма-, „За покойния и опростен от Аллах Хасан син на Абдуллах“. В историографията личното име Абдуллах е известна от много източници и се свързва предимно с ислямизираните християни.²³ Преведено буквално от арабски език означава „роб (слуга, човек) на бога, (божи човек). До момента няма изследвания, които да обобщават употребата на презимето Абдуллах в епиграфските паметници.

Първите сведения за ислямизирани българи от Пловдив намираме в описан регистър от 1489 г.²⁴ От мюсюманските домакинства, които възлизат на 785 на брой, 30 са посочени като „синове на Абдуллах“. Някои били назначени на административни длъжности-Яхти, син на Абдуллах-назър, Али, син Абдуллах-кетхуда. През XVI-XVII в. значително нараства броят на ислямизираните християни от Пловдив, това са вижда от други регистри от 1516 г., 1576 г., 1651 г.²⁵

Надгробния паметник инв. № III 711 РАМ-Пловдив е единствения по рода си произхождащ от некрополите на града. Аналогични надгробни паметници са извесни и от Кърджалийско датирани предимно в XIX в.-Джебел, Биволяне, Брош, Млечино, Черногово, Мак и др.²⁶

До момента няма проучени чрез археологически разкопки-мюсюмански гробове, които могат да бъдат отнесени към османски период на Пловдив. Единствените материали, които произхождат от некрополите са надгробните паметници, по голяма част са влошо запазени, което затруднява допълнително тяхното проучване и анализиране.

---

²² Изказвам сърдечни благодарности на Ж. Танкова и д-р ? Чернева РАМ-Пловдив за това, че ми предоставиха възможността да се запозная с надгробните паметници от фонда на музея.

²³ Димитров, Стр. Към демографската история на Добруджа през XV-XVII в.-ИБИД, 35,1983, с. 34.

²⁴ Бойков. Г. Етно-религиозния облик на османския град.....с. 130-151.

²⁵ Пак там, с. 130-141; Извори за българската история, 16, 1972, с. 43-44; Турски извори за българската история. С., 2001, 19.

²⁶ Венедикова, К. За личното в епиграфските паметници от османско време и за тяхното значение като исторически извор.-В: Личните документи като исторически извор. С., 1987, с. 186-188. ; К. Венедикова Към демографската и етническата характеристика на Източните Родопи по данни от епиграфските паметници.-В: Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. П-в, 1988, с.83-84.

КАТАЛОГ:

1. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Състои се от корпус (вис. 33 см, шир. 32 см.), рамене и завършва със сарък (вис. 16 см. и диам. 25 см.). Надпис: Ибрахим Садеддин ефенди. Писмено поле: релефно. Състои се от 4 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
2. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазена е част от корпуса (вис. 45 см., шир. 30 см.), рамене (шир. 5 см.) и врат (зап. вис. 5 см., шир. 20 см.). Надпис: „Роди се на този свят душата ми, дойде края, дойде и спасението ми“. Писмено поле: релефно. Състои се от 3 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
3. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Състои се от корпус (вис. 15, шир. 24 см.), шия (вис. 18 см.), върху който „kavuk“ от типа „Kâtîbî kalafat“ (вис. 25 см., диам. 30 см.). Надпис: „На света роди се от потомство и като начало очаквах да изляза на показ“. Писмено поле: релефно. Състои се от 4 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
4. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазена е частично корпусът (вис. 23x27 см., шир. 23), рамене (шир. 3 см.) и шия (вис. 4x7 см., шир. 17 см.). Надпис: „Мустафа син на Мустафа. Целта на този знак е една молитва, днес ако съм аз, утре ще бъдеш ти“. Писмено поле: релефно. Състои се от 5 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
5. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазена е частично корпусът (вис. 27x30 см., шир. 28), рамене (шир. 1x8 см.) и шия (вис. 4x7 см., шир. 18 см.). Надпис: „Хаджи... Целта на този знак е една молитва, днес ако съм аз, утре ще бъдеш ти“. Писмено поле: релефно. Състои се от 4 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
6. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазена е частично корпусът (вис. 20 см., шир. 20), рамене (шир. 3,5 см.) и шия (вис. 13 см., шир. 10 см.). Надпис: „Суетен е този свят“. Писмено поле: релефно. Състои се от 2 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
7. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Състои се от корпус (вис. 130 см., шир. 15x26), рамене (шир. 6 см.) и шия (вис. 10 см., шир. 12 см.), върху който „kavuk“ от типа „Kâtîbî,“ (вис. 26x28 см.). Надпис: „Запокойна молитва за душата на Хаджи Халид бей. 1137“. Писмено поле: релефно. Състои се от 5 реда, запазени 3. Местонамиране-Имарет джамия.
8. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазена. Състои се от корпус (вис. 60 см., шир. 16x20 см.), рамене (шир. 2 см.) и шия (вис. 18 см., шир. 10 см.), върху който „kavuk“ от типа „Kâtîbî kalafat“ (вис. 20 см., диам. 18x22 см.) Надпис: „Мехмед син на муфтията Мохамед. 1123“.

Писмено поле: релефно. Състои се от 5 реда. Местонамиране-Имарет джамия.

9. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазена. Състои се от корпус (вис. 70 см., шир. 17 см. Надпис: „Молла Мехмед син на Халид бей. Почина през месец зилкааде 1190 година“. Писмено поле: релефно. Състои се от 7 реда.
10. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазен е само корпусът (вис. 50 см., шир. 15x18 см.). Надпис: „Ибрахим ефенди син на Исмаил ефенди имам. 1158“. Писмено поле: релефно. Състои се от 5 реда.
11. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазена. Състои се от корпус (вис. 47 см., шир. 23 см.), рамене (шир. 7 см.). Надпис: „О, господи с твоята безщадна милост, направи щастлив твой раб, който го настани в рая“. Писмено поле: релефно. Състои се от 5 реда. Липсва име и година. Местонамиране-Имарет джамия. Коментар:
12. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазена. Запазен е корпусът (вис. 110 см., шир. 18 см.) върху който е поставен фронтон. Надпис: „Сина ефенди кадия на Филибе, който бог да прости“. Писмено поле: релефно. Състои се от 4 реда. Липсва година. Местонамиране-Имарет джамия.
13. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазен е само корпусът (вис. 94 см., шир. 30 см.). Надпис: „Раздялата ни изгоря, но след смъртта да бъде светъл неговия път във вечността. Историята да съхрани името му, Бог да прости покойния хаджи Мехмед. 1133.“. Писмено поле: релефно. Състои се Писмено от 6 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
14. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазена. Запазен е корпусът (вис. 80 см., шир. 20 см.) върху който е поставен фронтон, частично запазен. Надпис: „Да прочетеш заупокойна молитва за душата на покойния бивш кадия на Филибе Мехмедемин ефенди от Анкара. 1188“. Писмено поле: релефно. Състои се от 7 реда. Местонамиране-Имарет джамия. Коментар: Само при този надпис се споменава рождения на град на покойника.
15. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазен е корпусът (вис. 90 см., диам. 20 см.), върху който е поставен „kavuk“ (вис. 10 см., диам. 18 см.). Надпис: „Да прочетеш заупокойна молитва за душата на Мехмед Челеби син на Ахмед бей, починал през месец реджеб 989 г.“ Писмено поле: релефно. Състои се от 6 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
16. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Запазен е корпусът (вис. 105 см., диам. 14x18 см.), върху който е поставен „destanlı sikke“ (mevleviṣeyhi; зап. вис. 15 см., диам. 14 см.). Надпис: „Ибрахим ефенди.

1032“. Писмено поле: релефно. Състои се от 3 реда. Местонамиране-Имарет джамия.

17. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Запазен е корпусът (вис. 70 см., диам. 18x20 см.). Надпис: „Хаджи Осман се пресели във вечността. Милостивия да прости справедливата му душа. 1184“. Писмено поле: релефно. Състои се от 7 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
18. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Запазен е корпусът (вис. 134 см., шир. 32x20 см.), върху който е поставен фронтон. Надпис: „Мюслум ефенди беше покровител срещу всички злини, като кадия на Филибе се пресели във вечността неговия благ и добродушен характер беше всевишен. Вечния Бог да възнагради с блаженство духът му, който настани в рая душата на Мюслум ефенди. 1125“. Писмено поле: релефно. Състои се от 12 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
19. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Стела с издължена форма, горната основа е заоблена (вис. 52 см., шир. 10 см.). Местонамиране-Имарет джамия. Коментар: Този надгробен паметник е единствения известен от некропола на Имарет джамия, в който се споменава име на жена в случая Шерифе ханъм.
20. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Стела с издължена форма, горната основа заоблена (вис. 90 см., шир. 35 см.). Надпис: „Заупокойна молитва. Аллах да богослови и опрости греховете му вечно. Ме-сец Мухарем Екрем. 974“. Писмено поле: релефно. Състои се от 7 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
21. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазен е само част от корпуса, стела (вис. 25 см., шир. 21 см.) Надпис: „Мехмед ага син на хаджи Хюсеин“. Писмено поле: релефно. Състои се от 3 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
22. Надгробен паметник, мрамор. Фрагмент. Запазен е част от корпуса (вис. 30 см., шир. 18 см.), рамене (шир. 2x8 см.) и шия (вис. 4x7 см., шир. 20 см.). Надпис: „Покойния мюфтия Мехмед ефенди. Почина през 1108 г.“. Писмено поле: релефно. Състои се от 3 реда. Местонамиране-Имарет джамия.
23. Надгробен паметник, мрамор. Добре запазен. Запазен е корпусът (вис. 1, 20 м., шир. 25 см.) цилиндрична форма, върху който е поставен kavuk (katibikalafat). Надпис: „Заупокойна молитва за душата на Абдулрахман. Дойде, стоя само петдесет дни и си отиде от този свят. 1169.“ Писмено поле: релефно. Състои се от 7 реда. Местонамиране-Имарет джамия. Коментар: Единствения надгробен паметник известен на дете от Пловдив. Интересен е факта, че на дете се издига мраморен паметник, пре-

димно са на лица с висока йерархия в обществото. Другия интересен момент е формата на самия надгробен паметник и най-вече наличието на кавук, който се носи от лица с чиновническа длъжност в Османската империя.

24. Надгробен паметник, мрамор.Фрагмент. Запазен е само корпусът (дълж. 28, 5 см., шир. 23, 6 см.). Надпис: „За покойната Емине, дъщеря на хаджи Кенан“. Писмено поле: релефно. Състои се от 3 реда. Местонамиране-Неизвестно, съхранява се в РАМ-Пловдив инв. № III 710. Обр. 1

Обр.1

25. Надгробен паметник, мрамор.Фрагмент. Запазен е част от корпусът (дълж. 19 см., шир. 20 см.), раменете и част от шията, върху която е била поставена шапка. Надпис: „За покойния и опростен от Аллах Хасан, син на Абдуллах“. Писмено поле: релефно. Състои се от 2 реда. Местонамиране-Неизвестно, съхранява се в РАМ-Пловдив инв. № III 711
Коментар: Единствения надпис известен по рода си от Пловдив. Надгробния паметник е бил издигнат на християнин, който по късно приел исляма.Обр. 2

Обр.2

Иванов Росен

Ранноосманска керамика тип „Милет“ от Пловдив

Обща характеристика на керамика тип „Милет“. За първи път е открита при проучванията на античния град Милет и се наложило с това име в научната литература. Освен с това име е известна и с други-Ada İşi, Iznikİşi, Anadolubeyliklerdevrikeramikleri.¹

Благодарение на проведените археологически разкопки в Изник през 80-те години от F. Sarreca разяснени въпросите свързани с производствения център на този вид керамика и че тя не е произвеждана в Милет, както се предполагало до тогава². Според D. Rice тя е произвеждана в егейските острови и за това я нарича ``Ada işi``³, терминът е възприет и от K. Erdmann,⁴ но не приема хипотезите за производствените центрове. Той изказва мнението, че про-

---

¹Tuna, T. Erken dönemosmanli (beylikler) seramikteknolojisi. 7-9 nisan 1999 Osmanlıdevletinin kuruluşunun 700.yilsempozyumuSelcukuniversitesi, Konya, 1999, s.4

²Paker, M. Anadolubeyliklerdevrikeramiksanati.-Sanattarihivillığı. 1964-1965, s. 156.

³Rice, T. Byzantine glazed pottery. Oxford, 1933, s. 99-100.

⁴Erdmann, K. Neuarbeitenzurturkuschenkeramik. Arsorientalis.s. 191-219.

изводствения център трябва да се търси в Западна или Северозападна Анадола. М. Paker приема, че голяма част от този вид керамика е произвеждана в Изник⁵.

Освен в Изник, керамика ``Милет`` е била произвеждана в Konya, Kutahya⁶, Antalya, Slifke, Malatya, Istanbul, Bursa, Iznik,⁷ Çanakkale-Akaçalan⁸ и др.

Милетска керимика е открита при археологически проучвания в Istanbul-Saraçhane, Sultanahmet⁹, Iznik-римски театър¹⁰, Sardes¹¹, Eskişehir-Şarkhöyük-Dorileon, Efes-базилката на св. Йоан¹², Balıkesir-Sindirga¹³, Ankara-Hocahundimescidi¹⁴ и др. От България е известна от Варна¹⁵ и Пловдив-Античен стадион.¹⁶

Технология. Технологичния процес на изработка преминава през три етапа-подготвителен, съзидателен и укрепващ. Всеки от тях преминава през различни процеси специфични за нея до оформянето на самия съд. Като структура керамиката от времето на бейлиците се доближава до византийската. По-късно е заимствана и от керамиките от ранноосманския период (XIV-XV в.). Като опоснителни при ``милетската`` керамика са използвани доломит, кварц, мрамор, кремък с цел заздравяване на корпоса на съдовете при изпичане. След като съдовете са украсени и глазирани били изпичани в специални пещи пригодени за тази цел. Такива са проучени в Iznik-римски театър от О. Aslanapa¹⁷ през 60-80-те години на XX в. Регистрирани са два типа пещи. С квадратни и правоъгълни основи

---

⁵Paker, M. цит. съч., с. 155-156.

⁶Aslanapa, O. Kütahyaseramiksanati, Kütahyah-Istanbul. 1981-1982, s. 62-82.

⁷Yalman, B. Iznikromatrosu.- 1981-2003 yıllararasıkazisonuclarisempozuyumlarivetoplantıları. Bursa, 2004, s. 69-70; Aslanapa, O., Ş. Yetkin, A. Altun. Iznikçini finnlankazisiII. dönem. Istanbul, 1989, s. 20.

⁸Akarca, A. GemitasviridibirÇanakkaletabağiveresammi.-Sanattarihiiylliği, VII, 1977, s. 19

⁹Harrison, M., N. Firatli. Excavations at Saraçhane in Istanbul second and third preliminary reports Dumbarton oaks papers. Ist., 1966, s. 223-228.

¹⁰Yalman, B. цит. съч., s. 70.

¹¹Greenwalt, J., H. Crawford. The eighteenth campaign at Sardes (1975).London, 1976, s. 223-238.

¹²Özkul, N. Iznikromakazibuluntuları (1980-1995) arasındakiosmanliseramikleri. Ankara, 2001, s. 21.

¹³Öney, G. Ankara'da türkdevriyapıları. Ankara, 1971, s. 40-41.

¹⁴Demiriz, Y. Osmanlimarısındesusleme, I. Erkendevri (1300-1453).Istanbul, 1979, 204-223.

¹⁵ Плетньов, В.Ранен турски фаянс от Варна (края на XV-нач. на XVI в.)-ИИМВ, 38-39, 2005, 429-437.

¹⁶ Непубликувани материали, сърдечно благодарим на науч. ръководител на разкопките М. Мартинова-РАМ-Пловдив за предоставената информация.

¹⁷Aslanapa, O., Ş. Yetkin, A., цит. съч., с. 20.

с размери-100 x 140 см. и височина около два метра¹⁸. Керамиката се изпича при сравнително висока температура от 860-900 С.

Проведените археологически разкопки на различни обекти показват, че още през XIII-XIV в. се произвеждат съдове от червена глина рисувани с растителни и геометрични орнаменти. Керамиката тип «Милет» открита в Iznik, датирана в средата на XIV в. са използвани няколко основни цвята при орнаментацията-синьо-тюркоазения, виолетовия, светло и тъмно кафявия и по-рядко зеленият.

По техника на изработка ``милетската`` керамика е близка до сирийската, а по декорация имитира китайските изделия в бяло и синьо от периода на династията на Мин и персийската керамика от типа ``Кубачи`` от XV в.¹⁹Техниката на изработка на селджукската керамика е възприета от османците, които достигат голям напредък в производството. Постепенно орнаментацията се усложнява за да се достигне до т. нар. ``милетска керамика``.²⁰ В края на XV в. червената глина е заменена с бяла и се поставя началото на нов стил в изработката и орнаментацията т. нар. фаянс характерен за XVI-XVIII в.

В украсата на съдовете е използвана подглазурната техника, като цветните мотиви са нанесени върху бяла ангоба и покрити с безцветна оловна глазура.

Предимно по средата на керамичните съдове от тип ``Милет`` е разположена розета (растителна или геометрична). Периферията е сравнително по-бедно декорирана-меандрични мотиви, ``скала и вълна``, срещуположни тригълници и др.

При повечето съдове върху външната повърхност е нанесена украса с четка, предимно вертикални и хоризонтални линии, гъсто разположени тънки стебла верижно навързани, листовидни орнаменти с тревистозелен цвят.²¹

Срещат се две основни техники на украса на ``милетската`` керамика-сграфито и рисувана в няколко варианта. ``Милетска`` керамика украсена в техника сграфито била произвеждана в Iznik и Kütahya след средата на XIV в. Изнишкото производство показва

---

¹⁸ Izzet, H. цит. съч., с. 763.

¹⁹ Lane, A. The Ottoman pottery of Iznik-ArsOrientalis, 2, 1957, p. 251.

²⁰ Плетньов, В. Зараждане на османското керамично производство-История, 5, 2003, с. 65-66.

²¹ Izzet, H. Osmanlıkarakacakseramiğiiveteknik özellikleri.-VII Turk tarihikongrensibilgileri, Ankara, 25-29 Eylül, 1971, II,cilt-ayribasım 1973, s. 762.

по-качествена техника на изработка и орнаментация в сравнение с тази от Kūtaḥya. С тази техника са украсени предимно съдове с отворени форми, най-вече купи и паници. Предимно орнаментацията е нанасяна на вътрешната повърхност, като такава липсва на външната. Най-често срещани мотиви са-извити тънки клонки, хризантеми, палмети и др.

Керамиката тип ``Милет`` украсена в сграфито техника повлияла и върху орнаменталните мотиви на по-късно развилият се фаянс в синьо-бяло.

Рисуваната техника на украса е предимно с флорални мотиви от цветни глазури (изработени на основата на метални окиси), върху която е положена безцветна оловна глазура се развива през XV в.²² Тази техника на украса в сравнение с предходната е по-широка застъпена, поради лесната технология на изпълнение.

``Милетската`` керамика е произвеждана да посреща всекидневните нужди на населението и за това в ранните периоди (XIV-нач. на XV в.) малко са срещаните форми, предимно купи, паници и блюда. В по-късните периоди започват да се срещат черпаци, играчки и др. Въпреки липсата на голямо разнообразие от форми само по себе си показват доста различни характеристики.

Срещат се няколко типа купи и паници-дълбоки, среднодълбоки и плитки, в повечето случаи с профилирано устие. При разкопките на керамичните работилници в Iznik-римски театър малко е количеството на откритите фрагменти от капаци, ибрици и кани²³.

Керамика тип ``Милет`` от Пловдив.

От европейските провинции на Османската империя не е извесна този тип керамика с изключение от България²⁴.

Керамика тип ``Милет`` е извесна от Варна²⁵. Открита в старата част на града в изгоряло жилище датирано в средата на XVI в.²⁶ Представена е от дълбока купа с ниско конично столче. Изработена от светлокафява пречистена глина. На дъното розета, очертана с широка бяла лента. В средата вписани квадрати и кръгла розета. Пространството между листата на розетата е запълнено с орнаменти ``китайски облак``. Цялата повърхност на съда е покрита с

---

²² Lane, A. Later Islamic pottery. Persia, Syria, Egypt, Turkey. London, 1957, p. 44-45.

²³ Aslanapa, H. цит. съч., с. 4.

²⁴ Плетньов, В. цит. съч., с. 430.

²⁵ Плетньов, В. пак там.

²⁶ Плетньов, В. Битовата керамика от Варна (XV-XVIII в.). В., 2004, с. 20.

тъмносиня глазура. На външната повърхност на съда е нанесен тънък слой ангоба и концентрични наклонени линии от зелена глеч.

Според стила на орнаментацията, купата от Варна може да бъде датирана в края на XV в. Аналогични съдове са извесни от Iznik-римски театър²⁷ и Istanbul- Saraçhane²⁸.

„Милетска“ керамика е открита при археологическите проучвания в Пловдив²⁹. Един фрагмент произхожда от римския стадион на Philippolis³⁰ с размери 6x3 см. Вероятно е от разлата паница със стандартизирана форма 0,35-0,40 м. В украсата е използвана подглазурна техника, като цветните мотиви са нанесени върху бяла ангоба и покрити с безцветна оловна глазура. Като основни цветове са използвани белият и синьо-тюркоазеният. Мотивите имат плътни контури, разположени радиално, нанесени с четка (обр. 1).

Обр. 1 Фрагмент от паница, об. „Античен стадион“.

При проучването на обект „Каблешково училище“ в старата част на града също е открита „милетска“ керамика³¹. От обекта произхожда частично запазен капак (размери- зап. вис. 3 см., диам. 8 см.) - изработен от добре пречистена глина с незначителни при-

²⁷Demirci, I. 2004-2005 yıllarında Iznikromatıyatrosunda ortaya çıkarılan erken Osmanlı dönemi millet işi seramikleri. Yüksek lisan tezi. Çanakkale, 2006.

²⁸Hayes, A. Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2. Princeton, 1994, p. 238, pl. 26-27.

²⁹Материалите са непубликувани. Сърдечно благодаря на Е. Божинова за предоставената ми възможност да публикувам материалите. Благодаря на Е. Божинова за предоставените материали

³¹Проучванията на об. „Каблешково училище“ са проведени през април-май 2011 г. под ръководството на Е. Божинова-РАМ-Пловдив.

меси от пясък. Тя е с леко издута горна част, стените са плавно наклонени, а близо до основата почти отвесни. На външната страна на основата е оформен тесен бордюр. Външната повърхност е покрита с бяла ангоба покрита с безцветна глазура върху която е нанесен геометричен орнамент с тюркоазено-син цвят.

От централния профил на обекта произхожда незначителен фрагмент от купа с размери-3,5x5 см. Изработен от добре пречистена глина, след изпичането си придобила кремав цвят. Повърхността ѝ е покрита с бяла ангоба, върху която е нанесена безцветна глазура. Украсата се състои от тесни и широки хоризонтални и вертикални линии с цвят син, нанесени посредством четка.

От територията на град Пловдив през османския период произхожда сравнително добре запазена паница, която се съхранява в РАМ-Пловдив³². Тя е със стандартизирана форма и размери-вис. 8,8 см., диам. 33,4 см. Изработена от добре пречистена глина с незначителни примеси, след изпичането си придобила керемидено-червен цвят. Тя е от типа на широко разпространените разлати паници с ниско пръстеновидно столче с вис. 1,5 см. Почти изцяло покрита с бяла ангоба, върху която е нанесена оловна безцветна глазура. Украсена е в две основни техники-сграфито и рисувана. Основният орнамент на вътрешната повърхност е „персийската“ палмета, нанесен около централен медальон (обр. 2а). Бордюрът е украсен със снопове от вертикални линии. По външната периферия е нанесен флорален орнамент от клонки с тънки стъбла с черен цвят завършващи с широки листенца със тюркоазено син цвят (обр. 2б).

Аналогична керамика е известна от Iznik³³, Istanbul-Saraçhane³⁴, Sardeis³⁵, Bursa³⁶ и др.

Направените до момента изследвания върху този тип керамика показват, че трябва да се отнася към ранноосманския период вт. пол. на XIV-края на XV век.³⁷

---

³² Сърдечно благодаря на Е. Кесякова за предоставената ми възможност да публикувам находката.

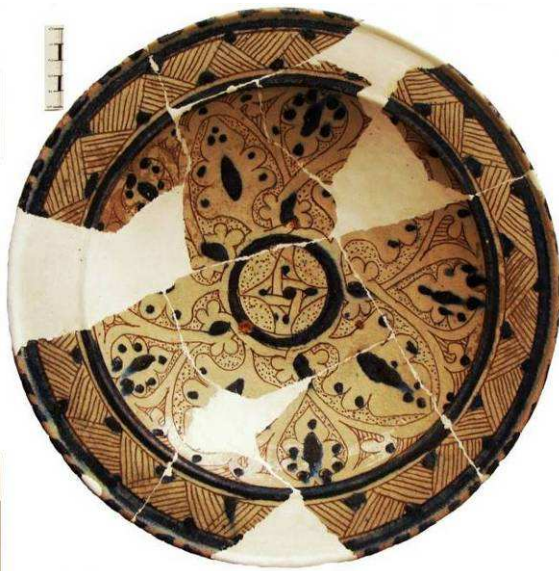
³³ Aslanapa, O. *Kimmizihamurlu ilk osmanliseramikleri-Türkkültürü*, 3, 1965, s. 35-43.

³⁴ Hayes, A. цит. съч., р. 238, pl. 26.

³⁵ Cahill, N. *Lidyalılarve dünyaları*. Ist., 2010, s. 582.

³⁶ Altun, A. *Türkiye’de müzecilik*. Ist. 2007, s. 599.

³⁷ Tuna, T. цит. съч. р. 4.; Aslanapa, O. *Anadolu’da Türkçinivekeramikleri*. Istanbul veIznikazılarındaalegeçenkeramiklerveçinifirinleri, Türksanatitarihiaştırımaveincelemeleri, Istanbul, 1959, s. 62-65.

Обр. 2а

Обр. 2 б

Паница, неизвестно местонамиране

Булаева Юлия, Мамрова Юлия

Александр Невский и Калоян в борьбе с крестоносцами

Александр Невский и Калоян оба боролись с крестоносцами, но в разное время. Александр, русский князь и Калоян, болгарский царь, обладали сильным характером, выдающимися полководческими способностями. Александр Невский был посажен на Новгородское княжение в 1236 г. Он был сыном князя Ярослава Мудрого и рязанской княгини Феодосии Игоревны. Первые сведения о нем относятся к 1228 г. В 1223 г. умирает его брат, и Александр становится первым наследником. Калоян пришел к власти в 1197 г., после восстания Болгарии против Византии 1186 г. Его братья Петр и Асень были во главе этой борьбы, которая продлилась 10 лет. Оба погибли, но Болгария стала независимой.

Для Руси серьезной проблемой была агрессия шведов, ливонцев и Литвы. Борьба эта по мнению Л.Н.Гумилёва, была противостоянием православного востока и католического запада. В 1237 г. Тевтонский орден и меченосцы объединяются против Руси. В 1240 г. шведы, побуждаемые папским престолом, предпринимают поход против русских. Новгород остается без защиты, так как разгромленная татарами Русь не может оказать ему поддержку. Представитель шведов ярл Биргер вышел к Неве и хотел занять Ладогу, и отсюда по Волхову идти к Новгороду. Александр немедля ни дня выступил навстречу шведам с новгородцами и ладожанами. Русские войска скрытно прибыли к устью Ижоры и 15 июля внезапно напали на шведов. Биргер не ожидал неприятеля. Появившись перед шведским лагерем новгородцы стали рубить их мечами и топорами, прежде чем те взялись за оружие. Александр лично участвовал в битве. «Самому королю взложи печать на лице острым своим копием». Шведы бежали в ту же ночь. Эта победа принесла молодому князю славу. Впечатление победы сильнее оттого, что она произошла в тяжелое для Руси время. Считают, что эта победа предотвратила потерю Русью берегов Финского залива и остановила шведскую агрессию на Новгородско-Псковские земли.

Всеобщую славу молодому князю принесла победа, одержанная им на берегу Невы, в устье реки Ижоры 15 июля 1240 над шведским отрядом, которым, по легенде, командовал будущий правитель Швеции ярл Биргер (однако в шведской Хронике Эрика 14 в. о жизни Биргера этот поход вообще не упоминается).¹ Считается, что именно за эту победу князя стали называть Невским, но впервые это прозвище встречается в источниках только с 14 в. По возвращении с берегов Невы из-за очередного конфликта Александр был вынужден покинуть Новгород и уехать в Переяславль-Залесский. Тем временем над Новгородом нависла угроза с запада. Ливонский орден, собрав немецких крестоносцев Прибалтики, датских рыцарей из Ревеля, заручившись поддержкой папской курии и давних соперников новгородцев псковичей, вторгся в пределы новгородских земель.

Из Новгорода было отправлено посольство к Ярославу Всеволодовичу с просьбой о помощи. Тот направил в Новгород вооруженный отряд во главе со своим сыном Андреем Ярославичем, которого вскоре заменил Александр. Он освободил занятое рыцарями Копорье и Водьскую землю, а затем выбил из Пскова немецкий гарнизон. Вдохновленные успехами новгородцы вторглись на территорию Ливонского ордена и начали разорять поселения эстов, данников крестоносцев. Вышедшие из Риги рыцари, уничто-

---

¹ В настоящее время достоверность свидетельств о Невской битве подвергается сомнению. В качестве доводов приводятся следующие:

- Упоминание о битве отсутствует в Ипатьевской летописи и в шведских источниках, а в Лаврентьевской летописи упоминание помещено в записи за 1263 г и является заимствованным Жития. За 1240 г упоминания о битве нет.
- Шведские источники утверждают, что Биргер не покидал Швеции в год битвы, а также не упоминают о гибели какого-либо епископа в год битвы.
- Описание раны в лицо, возможно, заимствовано из «Жития Довмонта Новгородского».
- Нет объяснения противоречивому поведению шведов, которые не продвигались вглубь территории противника и не построили укрепленного лагеря.
- Нет объяснения странному поведению Александра, не уведомившего о нападении Ярослава и не собравшего новгородского ополчения.
- Не ясно, почему после битвы шведы остались на поле боя и смогли похоронить погибших, отсутствует информация о захваченных в плен шведах. Не ясно, кто убил шведов на другом берегу реки.
- Неправдоподобна информация о затоплении трёх шведских кораблей.
- Погибший военачальник шведов носит русское имя Спиридон.
- Выдвигается гипотеза о совместном нападении Александра и карелов на лагерь шведских купцов (9)

жили передовой русский полк Домаша Твердиславича, вынудив Александра отвести свои отряды к границе Ливонского ордена, проходившей по Чудскому озеру. Обе стороны стали готовиться к решающему сражению. Оно произошло на льду Чудского озера, у Вороньего камня 5 апреля 1242 г. и вошло в историю как Ледовое побоище. Немецкие рыцари были разгромлены. Ливонский орден был поставлен перед необходимостью заключить мир, по которому крестоносцы отказывались от притязаний на русские земли, а также передавали часть Латгалии.

Летом того же года Александр нанес поражение семи литовским отрядам, нападавшим на северо-западные русские земли, в 1245 отбил Торопец, захваченный Литвой, уничтожил литовский отряд у озера Жизца и, наконец, разгромил литовское ополчение под Усвятом.

Александр приходилось часто ездить в Орду. Из Орды он возвращался больным. Осенью 1263 г. в Городце он окончательно слег. Чувствуя приближение смерти, он принял монашество и в ночь на 14 ноября умер. Митрополит Кирилл, узнав о кончине великого князя, горестно воскликнул: «Солнце Отечества закатилось! Не стало Александра». Народ горько оплакивал своего князя. Тело его похоронили во Владимире, в монастыре Рождества Богородицы. В 1290 г. Александра почитали как святого, а позднее он был канонизирован Русской православной церковью. Он был единственным православным светским правителем не только на Руси, но и в Европе, который не пошел на компромисс с католической церковью ради сохранения власти.

Анализ литературы, разных периодов показывает неоднозначное отношение к Великому князю и этим событиям. Начнем с наиболее древнего произведения «Житие Александра Невского» (1). Оно написано современником событий, и следовательно, имеет огромное значения для понимания того, как оценивалась личность Александра Невского в те далекие времена, и каково было значение тех событий, участником которых он являлся. «Житие Александра Невского», вероятнее всего, создано в конце XIII в., и было написано человеком лично знавшим князя. Здесь мы не видим четкого хронологического построения, подробного описания важных исторических событий, но видим восхваление мужественного война, защитника Русской земли - Александра Невского. Выбрав для

описания два победоносных сражения русского войска под началом Александра - сражение русских со шведами на реке Неве и с немецкими рыцарями на льду Чудского озера, автор постарался представить потомкам Великого князя и его войска, как наделенных героизмом, самоотверженностью и стойкостью воинов – героев. Задачу, стоящую перед авторами, на соответствующем их современности историческом рубеже они выполнили. Возвеличивание русского народа, развитие чувства патриотизма и ненависти к врагам, поддержание авторитета военачальников отголоском эха пронесется по истории России вплоть до наших дней.

Интересен взгляд на историю того периода изложенный в книге Л.Н. Гумилева “От Руси до России”(2). Отбросив сентиментальность в описании характеров и настроений Александра Невского, его противников и соратников, Гумилев довольно сжато описывает основные события в главе “Князь Александр и хан Батый”. Содержание же главы, на мой взгляд, не совсем соответствует ее названию, так как именно им там уделено крайне мало места. Основное внимание здесь сосредоточено на заслугах Александра перед русским народом, которые, по видению автора, выражаются в том, что умный и тонкий, сведущий и образованный, и вместе с тем никем, даже родными братьями, не понятый князь Александр “...осознал масштабы католической угрозы и сумел этой угрозе противопоставить союз Руси и монголов.” Здесь явно прослеживается односторонняя оценка событий и исключается возможность альтернативы других мотивов, которыми мог руководствоваться полководец. По словам Гумилева, Александр, а вместе с ним и весь русский народ стоял перед выбором: подчинение Западной Европе, сулящее ужасы обращения “немцев с побежденными”, которые “Александр Ярославич знал слишком хорошо”, чтобы принять решение за весь русский народ, либо союз с Батыем.

Еще одним из рассмотренных источников явилась книга Гумилева “Древняя Русь и великая степь”.(3) В главе 24, автор дает сверх высокую оценку личности Александра Невского в следующем контексте: “в середине XIII века в земле было две могучие системы: первая теократия папы Иннокентия IV, и монгольский улус кочевников Чингиза”, а между этими гигантами возникли два маленьких этноса которым принадлежало грядущее : Литва и Великороссия. С их, даже не рождением, а зачатием связаны имена

Миндовг и Александр Невский. Гумилев анализирует точки зрения немецкого исследователя Амманна и польского Уменского на том, “что Александр Невский совершил ошибку, отвергнув союз с папством, и подчинился власти татар, и эта позиция “положила предел западному культурному влиянию на многие десятилетия””. Приводится так же точка зрения Пашуто В.Т., который называет такую позицию антирусской. Одновременно, этот исследователь выступает и против точки зрения Вернадского Г.В., называя ее мракобесием. В статье Г.В. Вернадского “Два подвига Александра Невского”, написанной в 1925 году, сказано, что “Александр Невский, дабы сохранить религиозную свободу пожертвовал свободой политической и два подвига Александра Невского- его борьба с западом и его смирение перед востоком имели единственную цель - сбережение православия, как источника нравственной и политической сил русского народа”. А сам Т.В. Пашуто констатирует, что “война Александра Невского с западом - благо, с востоком - была - бы желательна и лучше всего было - бы, если бы юго- западная Русь играла ведущую роль в мировой политике.

Отношение Дж. Феннела к Александру Невскому крайне негативно. Историк не только критически оценивает пользу «политики уступок» татарам, проводимую Александром, считая причиной ослабления монгольского давления их походы в другие страны и внутреннюю смуту в Орде, но и борьбу Александра с натиском на Русь с Запада. Отрицая наличие планируемого крестового похода на Русь в 1240-1242 гг. и ссылаясь на отсутствие в суздальских и шведских источниках упоминания о Невской битве и незначительность масштабов Ледового побоища в тех же суздальских летописях и орденских хрониках, Джон Феннел рассматривает их как обычные пограничные бои между Новгородом и его соседями. Обращает внимание историк и на поддержание Александром контактов с католическими странами в последующие годы. Причиной возвеличивания данных битв он считает поддержку церкви и роль «Жития Александра Невского», написанного, по его мнению, митрополитом Кириллом. Таким образом, Феннел приходит к выводу, что, несмотря на безусловное наличие сопротивления ордынцам на Руси, Александр не сделал ничего, чтобы поддержать его, а его политика не принесла ощутимой пользы, но, напротив, явилась реальным началом ига.(4) Феннел стал основоположником крити-

ческой тенденции в освещении политики Александра в историографии, впоследствии продолженной русским исследователем И.Н. Данилевским.

Роббер де Клари писал в своих хрониках, что он участвовал в войне императора Балдуина против болгарского царя Калояна, обернувшейся для рыцарства разгромом при Адрианополе 14 апреля 1205 г.⁽⁵⁾ Немногие спасшиеся бегством вернулись в Константинополь. Так же есть сведения, о том, что 13 апреля 1204 г. крестоносцы, приплывшие к Константинополю на венецианских судах, взяли и разграбили столицу Византии и создали на её обломках Латинскую империю. Калоян отправил к первому латинскому императору Балдуину посольство с предложением дружбы, но получил высокомерный отказ. Латиняне считали себя наследниками Византии и соответственно всех территорий, которые ей подчинялись. Они даже угрожали опустошить его страну и «возвратить его в рабство, из которого он вышел». Между тем Калоян принимал посольства от греков из Фракии, из Пелопоннеса и других частей Византийской империи, не желавших подчиняться католикам; он отослал греков по их городам, приказав готовить восстание на Пасху.

Весной 1205 года восстания греков охватили всю Фракию. Крестоносцы в спешке оставили город Адрианополь (Эдирне); император Балдуин с латинянами выступил против греков, которые были плохо организованы и не могли противостоять закованной в железо рыцарской коннице. Балдуин быстро подошёл к Адрианополю, за стенами которого он увидел болгарский флаг. Калоян выступил навстречу рыцарям с болгарами, влахами и половцами, последние применили традиционную кочевую тактику — бросились бежать и завлекли крестоносцев, расстроивших свои ряды, под удар главного войска (14 апреля 1205 года). Латиняне потерпели сокрушительное поражение, сам император попал в плен и был казнён Калояном. Жоффруа де Виллардуэн писал, что в этой битве погиб цвет рыцарского могущества, армия Латинской империи была обескровлена, многие крестоносцы в панике бежали в Европу. Собрав подкрепления, новый император Генрих, брат Балдуина, остановил наступление болгар под самым Константинополем. На короткое время в руках крестоносцев остались во Фракии, кроме столицы, только Родосто и Силиврия. Могущество Калояна бы-

ло велико, папа Иннокентий отправил ему почти льстивое письмо, в котором фактически предупреждал о новом наступлении крестоносцев с Запада и советовал заключить мир (в то время как рыцари надеялись, что папа объявит Калояна врагом христианства и провозгласит против него новый крестовый поход).(6)

Летом 1205 года половцы ушли за Дунай из-за жары, а Калоян завоевал Филиппополь, взял Серры, не пытался пока штурмовать укрепленные Фессалоники (Солунь), но разорял страну. Латиняне перешли в наступление, начали жестоко подавлять греческую Фракию, однако их успехи были незначительны. В 1206 г. началось новое наступление болгар, в январе их союзники половцы раскинули стан под самым Константинополем. Весь 1206 год Калоян опустошал Фракию. Он разрушил множество городов, выводил из них греков на Дунай, где расселял их во вновь основанных городах с греческими названиями. Рыцари были разбиты во всех стычках и отсиживались за стенами городов, а Фракия была разорена так, что и в XX веке можно было найти развалины городов, разрушенных болгарам. Калоян называл себя Ромеебойцей, говорил, что мстит за кровавые расправы над болгарам византийского императора Василия II Болгаробойцы. Византийские хронисты его эпохи называли Калояна «Скилоиоан» (в переводе «собака Иоанн») за его жестокость к византийцам. Однако наступление болгар объективно спасло Никейскую империю Феодора Ласкариса от разгрома крестоносцами, позволило укрепить новый очаг греческой государственности, а впоследствии отвоевать Константинополь и восстановить Византийскую империю.

Латинянам пришлось пойти на крупные уступки греческому населению, и осенью 1206 г. Генрих при поддержке греков взял Стара-Загору, дотла разорил Анхиал, Агафополь, Фермы. В марте — апреле 1207 г. Калоян осаждал Адрианополь, но болезни и нехватка провианта заставили его отступить. 4 сентября 1207 г. Бонифаций Монферратский, король Фессалоникский, погиб в битве с болгарам близ Мосинополя, из его черепа Калоян сделал чашу. После этого Калоян осадил Фессалоники, но в октябре 1207 г. был убит заговорщиками, царём стал его племянник Борил. По другим данным, Калоян умер после непродолжительной болезни (вероятно, от пневмонии).(7,8)

Литература.

1. «Житие Александра Невского»
2. Л.Н.Гумилев «От Руси до России» М. АСТ, 2007
3. Л.Н.Гумилев «Древняя Русь и Великая степь» М., 1989.
4. Джон Феннел «Кризис Средневековой Руси» М., 1989. М.
5. Жоффруа де Виллардуэн «Завоевание Константинополя».
- 6.Роббер де Клари Завоевание Константинополя. М.1986.
- 7.Никита Хониат. История крестовых походов в документах и материалах. М. 1975
8. Йордан Андреев «Българските ханове и царе 7-14 век». Историко-хронологичен справочник. 1994.
9. Нестеренко А.Н. Александр Невский. М., Олма-пресс, 2006.

Чубко Юрий

Юрий Долгорукий и Переславль-Залесский

Юрий Долгорукий, безусловно, одна из самых противоречивых фигур российской истории домонгольского периода. Юрий–великий князь, младший сын Владимира Мономаха, активный участник военной и политической жизни России XII века. За свое непоколебимое стремление стать князем Киевским, получил прозвище Долгорукий. В конце своей жизни стал обладателем этого титула. Современникам Долгорукий был известен как умелый политик, который сдерживал военный пыл половецких ханов дипломатическими переговорами и военными выступлениями. Его военная деятельность началась уже в молодые годы.[1].

При жизни Владимира Мономаха в 1120 г. будущий князь возглавил поход на Волжскую Булгарию и принес победу своему народу. Однако в истории он оставил след как правитель Ростово-Суздальского княжества. Юрий Долгорукий стал первым постоянным правителем на этой территории, которая до его появления была глухой окраиной на севере Киевской Руси. При правлении князя вместо Ростова центральным городом стал Суздаль, так как к нему примыкали весьма плодородные земли Ополья, обеспечивающие безбедное существование русским поселенцам. Интенсивное строительство великолепных храмов делало этот город уникальным по своей красоте. Юрий Владимирович Долгорукий является основателем многих крепостей и поселений.

Сказание о том, будто Москва возникла в IX столетии, еще при Олеге – вымысел позднейших книжников. Впервые мы имеем летописное известие о существовании Москвы от конца первой половины XII века. Это – время наибольшего развития удельной системы, ослабившей Россию пред нашествием татар; это была пора образования отдельных областных княжеств и время ожесточенной борьбы из-за Киева между Мономаховичами и Ольговичами и даже в роде первых. В этой громадной борьбе, которую, по выражению летописей, "взялась" и в коей "разодралась" вся Русская земля, принимали участие все князья: и северные, и южные, и западные, и восточные. Их дружины крестили и бились по всей Руси; но в то же время заканчивался киевский период Руси и подготавливался новый. И Москва в первый раз упоминается, как город, в летописи, именно, в эту горячую пору, под 1147 годом.[2].

Весною этого года Суздальский князь Юрий Владимирович, как передает летописное сказание, пошел на Новгород, бывший на стороне Изяслава Мстиславича, взял Торжок и землю на Мсте, а Святослав Северский, его союзник, по Юрьеву приказу, пошел на землю Смоленскую, тоже стоявшую на стороне Киевского князя, и взял там живших на Протве литовцев-голядей и обогатил дружину свою полоном. После этого, Святослав, к которому Юрий еще раньше посылал на помощь сыновей своих и богатые дары для него и его княгини (ткани и меха), получил от Суздальского князя зов приехать к нему в Москву (в "Москов"), которая по этому именно поводу впервые упомянута в летописи.

Святослав отправился к нему в новый городок с сыном Олегом, князем Владимиром Рязанским и дружиной. Олег поехал в Москву вперед и подарил Юрию барса. Дружески поздоровался основатель Москвы с прибывшими князьями, и здесь началось пируванье. На другой день Юрий сделал большой, или, по старинному выражению, "сильный" обед для гостей, богато одарил Святослава, сына его Олега, Владимира Рязанского и всю их дружину. Вести о свидании князей-союзников в Москве, перед началом громадного междоусобия, разнеслись по Руси и сделали известным этот новый и маленький городок. Вот подлинная запись летописи: *"И прислав, говорит летопись, Гюрги к Святославу, рече: приди ко мне брате в Москов. Святослав же еха к нему с дитятем своим Олегом в мале дружине, поима с собою Владимира Святославича;*

Олег же еха наперед к Гюргю и да ему пардус (барса.) И приеха по нем отец его Святослав и тако любезно целовастася в день пятюк на Похвалу Святой Богородице и быша весели. На другой же день повел Гюрги устроить обед силен, и створи честь велику им и да Святославу дары многи с любовию и сынови его Олегови и Владимиру Святославичу (Рязанскому), и муж Святославл учреди и тако отпусти." [3].

В эту пору Москва была лишь небольшим пограничным для Суздальского княжества военным пунктом, которому предстояло лишь в будущем важное значение, по его срединному положению, в одинаковых расстояниях от наших естественных пределов на западе и на востоке, на юге и севере.

Юрий, получив от отца своего Владимира Мономаха Залесье, должен был почувствовать, что ему недостаточно в его уделе старых новгородских городов (Суздаля и Ростова), при помощи коих славяне утвердились в поволжском бассейне, а также и новых княжеских, как Владимир-на-Клязьме и Ярославль на Волге: "он начал в своем уделе города строить и людей населять". [3]. Так он основал здесь Переславль Залесский, Юрьев Польский и Дмитров, но ему был необходим еще новый город и именно на Москве-реке.

Несомненно, основатель отдельного княжества Суздальского не мог, на рубеже стольких уделов, в пору их наибольшего столкновения из-за Киева, при начале усобицы с Изяславом Мстиславичем, не основать здесь города, как именно стратегического пограничного пункта. Этому вполне соответствует то, что новый город в 1147 г. сделался местом важного съезда вышеназванных князей - ратных союзников, где князья сговорились "жить в любви и единстве до конца живота, иметь одних друзей и врагов и сообща стеречься от недругов". И крепость главными своими сторонами была обращена на юг и запад. Она была заложена на холме, там, где оканчивалось взводное судоходство Москвы-реки и начинается сплавное, где река, выше устья Неглинной, образует пороги.

Более чем, вероятно, что основатель Москвы построил в Кремле и княжий двор, с соответственными строениями, где гостили у него князья, и где можно было дать названный выше "сильный" обед, в 1147 г., и где жила княжья дружина. Сомнения нет, что известный храмоздательством, по другим городам, Юрий построил, хотя одну церковь в Москве; так в основанном им же через

пять лет после Москвы (в 1152 г.), Переяславле Залесском, в замену Киевского Переяславля, он построил церковь каменную Спаса и обнес ее земляным валом, с деревянными башнями, с воротами в них Спасскими, Никольскими, Рождественскими.[2].

Спасо-Преображенский собор в переславском кремле — единственный из пяти первых белокаменных храмов Северо-Восточной Руси, дошедший до нас почти в полной сохранности и без изменений. Даже его ровесница, церковь Бориса и Глеба в Кидекше, со временем утратила первоначальный облик.[6].

Собор был построен в 1152 г., при князе Юрии Владимировиче Долгоруком. До Юрия Долгорукого, который начал обживать Владимиро-Суздальские земли в начале XII века, никто здесь из камня не строил. Северо-Восточная Русь была, что называется, «диким краем».[8].

По приказу Юрия впервые на Руси были разведаны залежи белого камня (известняка) и использована европейская техника каменного строительства. Вопрос о том, кем были зодчие и строители соборов Юрия, до сих пор не имеет однозначного ответа. По самой распространенной версии, строителей пригласили из Галицкого княжества. По данным последних исследований известного историка древнерусской архитектуры С.В.Заграевского, князь Юрий использовал местных мастеров, прошедших «стажировку» в Западной Европе, скорее всего – в Германии.[5]. Архитектурная связь между постройками эпохи Юрия Долгорукого (а потом и Андрея Боголюбского) и западноевропейскими соборами романского стиля очевидна. Орнаментальный декор «универсального» романского типа, украсивший множество храмов Западной Европы, прослеживается в оформлении переславльского Спасо-Преображенского собора и церкви Бориса и Глеба в Кидекше [6].

Белый камень выглядит величественно, но как строительный материал непрактичен: дорогой, трудный в транспортировке, пористый, быстро впитывает влагу и грязь. Однако выбор белого камня имел символическое значение: не жалея средств и усилий, князь стремился показать свое могущество, по примеру западноевропейских правителей. Юрий Долгорукий прекрасно понимал значение «монументальной пропаганды» — впоследствии эту традицию продолжил и развил его сын, князь Андрей Боголюбский.

Уже после смерти Юрия Долгорукого (в 1157 году), во второй половине XII века, собор был расписан фресками. Композиции «Страшный суд» и «Богоматерь на престоле» обнаружил в 1862 году краевед и архитектор Н.А. Артлебен [5].

К сожалению, в конце XIX века в Спасо-Преображенском соборе была проведена реставрация, в ходе которой древние фрески сняли. Единственный сохранившийся фрагмент росписей (поясное изображение апостола Симона) в настоящее время находится в Государственном Историческом музее в Москве. Сейчас внутри собора белые стены.[7].

У Татищева о наружности и характере Юрия говорится: «был роста не малого, толстый, лицом белый, глаза не велики, великий нос, долгий и покривленный, брада малая, великий любитель жен, сладких пиц и пития, более о веселиях, нежели о расправе и воинстве прилежал, но все оное состояло во власти и смотреции вельмож его и любимцев».[3].

Юрий, как уже говорилось выше, стремился всю жизнь завладеть престижным киевским престолом. Но в этой работе мы не будем подробно говорить о его походах, которые проходили с переменным успехом для него. Важно указать на тот факт, что через

земли нынешней Брянщины Юрий проезжал, и даже в связи с этим в летописи впервые упоминаются города Радощь и Синин Мост. Долгорукий двигался к столице через леса междуречья Днепра и Десны. В Полном собрании русских летописей (т.11 стр.77) об этом событии сказано так: «В лето 6663. Святослав Олговичъ свата своего Гюргя у Синина мосту, у Радоща, и снятася».[3].

В 1155 году Юрий Долгорукий стал правителем в Киеве и правил до самой своей смерти. Мечта всей жизни – стать Великим князем Киевским – осуществилась.

Юрий Долгорукий 10 мая 1157 г. был на пиру у Осмянника-Петрилы, В ночь Юрию стало плохо (существует версия, что он был отравлен киевской знатью), а через 5 дней (15 мая) он умер. В день похорон (16 мая) случилось много горя, летописец писал: киевлянами были разграблены дворы Юрия и его сына Василька, перебиты суздальцы по городам и селам. Киев снова стал занят представителем линии черниговских Давыдовичей, Изяславом Третьим, но сыновья Юрия Борис и Глеб смогли удержаться на туровском и переяславском престолах.[4].

Литература

1. Кулюгин А. И. Правители России. 2-е изд. Чебоксары, 2000.
2. Пчелов Е. В. Генеалогия семьи Юрия Долгорукого // Ruthenica. — Киев: ІнститутісторіїУкраїни НАН України, 2004. — С. 68—79.
3. 1-е изд. Ипатьевская летопись. СПб., 1843 г. 388 с. - Описание А, №1397.
4. Лаврентьевская летопись. (ПСРЛ Т.1). Л., 1926-1928.
5. Заграевский С.В. Новые исследования памятников архитектуры Владимиро-Суздальского музея-заповедника. М., 2008. С.172.
6. Сукина, Л.Б. Превратности судьбы древнего шедевра // Северный край. — 1997.
7. Ермакова Н. Храмы Переславля: существующие и утраченные. М.: Славпринт, 2004.
8. Заграевский С. В. Юрий Долгорукий и древнерусское белокаменное зодчество. — М.: Алев-В, 2001.

Конякина Марина

Александровская Слобода, Иван Грозный и опричнина

В Начале августа 2012 года группа студентов и преподавателей БГУ им. академика И.Г. Петровского вместе с гостями из Болгарии отправились в архитектурно-музейную поездку по «Золото-

му кольцу» России. Мы посетили разные города и достопримечательности, но самое яркое впечатление на меня произвела Александровская слобода.

Музей-заповедник расположен на территории Александровского кремля - старейшей загородной резиденции московских государей. Она навсегда вошла в российскую историю как опричная столица Ивана Грозного.

«А что есми учинил опришнину, и то на воле детей моих Ивана и Федора, как им прибыльнее, [пусть так] и чинят, а образец им учинен готов...» (1). «Избиенныя в опришнину, а поют по них понахидоу на 7 недели в четверг по пасце. Помяни, господи, душа оусопших раб своих и рабынь, оубиенных князей и княгинь и всех православных христиан мужска полу и женска и коих имена и не писаны...» (2). «Того же году попущением божием за грехи наши възьярися царь и великий князь Иван Васильевич всеаРусии на все православное христианство по злых людей совету Василия Михайлова Юрьева да ОлексеяБасманова и иных таких же, учиниша опришнину разделение земли и градом. И иных бояр и дворян, и детей боярских взяша в опришнину, а иным повелебыти в земских. А грады также раздели, и многих выслаша из городов, кои взял в опришнину, и из во[т]чин и испоместей старинных. А сам царь живя за Неглинною на Петровке. А ходиша и ездиша в черном и все люди опришницы, а в саадацах помяла. И бысть в людех ненависть на царя от всех людей. И биша ему челом и даша ему челобитную за руками о опришнине, что не достоин сему быти. И присташа ту лихия люди ненавистники добру сташавадити великому князю на всех людей, а иньяпо грехом словесы своими погибоша. Стали уклоняться [к] князю Володимеру Андреевичю. И потом большая беда зачалася...» (3)

Однако судьба ее была определена еще отцом царя Ивана IV – великим московским князем Василием III. По его повелению лучшими русскими и итальянскими мастерами, строившими Московский Кремль, в Слободе был возведен роскошный дворец. С 11 декабря 1513 года Александровская слобода стала местом регулярного пребывания в ней Государя, его семьи и Государева двора.

В ожесточенной борьбе за власть во второй половине XVI века, в становлении русского самодержавия Александровской слободе была отведена особая роль. Царь Иван IV Грозный превратил

ее в фактическую столицу государства, из которой завершил объединение страны. Здесь была учреждена опричнина и отсюда совершен поход на вольный Новгород. В Александровском кремле принимались посольства из многих европейских государств: Швеции, Дании, Австрии, Англии, Речи Посполитой. В его палатах заключались важнейшие политические и торговые договоры. Именно отсюда был предпринят первый "прорыв" России в Европу после многовековой изоляции и молчания. По воле Грозного Слобода превратилась в крупнейший культурный центр Российского государства.

Здесь жили и творили лучшие зодчие, иконописцы, музыканты. При Государевом дворе работала книгописная мастерская, в которой появился на свет Лицевой летописный свод, была создана первая русская консерватория и первая провинциальная печатня.

С Александровской слободой связаны многие события личной жизни Ивана IV. В ней устраивались смотрины невест для самого царя, а затем и для его сына Ивана, которые заканчивались пышными свадьбами. В Слободе теряются и следы таинственной "либерии" (библиотеки) Грозного. 17-летняя история опричной столицы завершилась для царя кровавой драмой. В приступе гнева он смертельно ранил своего сына Ивана.

Блестящие и страшные страницы российской истории, неотделимые от Александровской слободы, отразились в русских летописях, исторических песнях, записках иностранцев, в произведениях русской литературы (А.К.Толстой "Князь Серебряный", Д.В.Аверские "Слобода - неволя"), музыки (опера Н.А.Римского-Корсакова "Царская невеста") и живописи XIX века (И.Е.Репин, В.Г.Шварц, В.М.Васнецов).

Александровская слобода играет заметную роль в бурных событиях, так называемого "Смутного времени" начала XVII века. Здесь находился укрепленный лагерь русских войск под командованием замечательного полководца М.В.Скопина-Шуйского. Во время польской интервенции дворцовый ансамбль был значительно разрушен и разграблен. Постепенно этот государственный, политический и культурный центр утрачивает свое былое ведущее значение в жизни страны. Новая Александровская слобода на долгие годы стала обычным дворцовым селом. Но в названиях ее улиц еще долго сохранялась память о времени Грозного: Конюшенная

(здесь располагались царские конюшни), Стрелиха (где жили стрельцы), Садовня (тут находились царские сады) и другие (4).

В середине XVII в., через столетие после событий опричнины, на этом историческом месте был основан Успенский женский монастырь. Первоклассные постройки XVI века стали ядром монастырского комплекса. Часть уникальных сооружений царского дворца была разобрана и перестроена для нужд монастыря

В Успенском женском монастыре побывали многие представители царского двора, среди которых имя Петра I занимает особое место. Во время стрелецкого бунта в Москве в 1689 г. Петр Алексеевич, переживая бурные события, укрылся за стенами обители. Вскоре после подавления мятежа царь грозно расправился со своими политическими противниками. По его приказу к Распятской церкви-колокольне были пристроены палаты, куда заточили его сводную сестру Марфу, насильно постриженную в монахини под именем Маргариты. Марфа Алексеевна прожила в монастыре на положении узицы почти 10 лет, скончавшись в 1708 г.

Судьба дочери Петра Великого, Елизаветы, также оказалась тесно связана с Александровской слободой, куда она была сослана в 1730 году. Заступничество Бирона помешало Анне Иоанновне заточить ее в монастырь. На протяжении всего XVII-XVIII вв. Слобода оставалась дворцовым селом. В 1740 году дочь Петра покинула Александровскую слободу и венчалась на царство (5).

В 1778 году с образованием Владимирской губернии Слобода была преобразована в город Александров. На его гербе изображены две наковальни и тиски. Эти символы свидетельствовали о исторически сложилось так, что Александров делился на две части: Посад и Заречье, между которыми протекала река Серая. В Заречье возвышался Успенский монастырь. На Посаде стояли лавки, торговые, питейные, купеческие и мещанские дома. В то время в городе проживало 2282 человека. Большую часть населения составляли купцы и мещане.(6).

В первой половине XIX века в городе и уезде получила развитие текстильная промышленность. В трех близлежащих населенных пунктах: В Александрове и расположенных поблизости Карабанове и Струнине товариществом купцов Барановых были открыты фабрики по окрашиванию пряжи, набойки французских ситцев, крашения кумача, набивки платков. Особого успеха и из-

вестности достигла Троицко-Александровская мануфактура. Не раз наряду с московскими и петербургскими фабриками она достойно представляла русские ситцы на международных выставках. Продукция мануфактур пользовалась спросом на многочисленных российских ярмарках (6).

Памятники Александровской слободы - редчайший хорошо сохранившийся древнерусский дворцово-храмовый ансамбль. Древние памятники ансамбля принадлежат к периоду великокняжеского строительства XVI века - времени эпохальных перемен в жизни государства Российского.

Дух этого столетия, эпохи становления самодержавия и укрепления мощи России, нашел отражение в архитектуре царского кремля - Александровской слободе. В строительстве ансамбля принимали участие русские и итальянские зодчие. Крепость до сегодняшнего дня сохранила планировку своей парадной части и главные сооружения дворцово-храмового ансамбля.

В центре кремля возвышается дворцовый храм резиденции - ныне Троицкий собор. Строительство его восходит к началу XVI века, когда великий московский князь Василий III начинает в Слободе возведение роскошной укрепленной загородной резиденции. Выстроен собор из белого камня и большемерного кирпича. Поразительно изысканное резное украшение западного портала собора. Белокаменная отделка храма - орнаментальные пояса, киот, резные капители, - делали его в свое время исключительно нарядным, богатым и особенно торжественным.

Архитектурной доминантой дворцового комплекса Александровской слободы является Распятская церковь-колокольня. Особая мощь и устремленность ввысь ставит этот архитектурный памятник в ряд выдающихся произведений русского строительного искусства. Распятская церковь-колокольня относится к редчайшим памятникам шатрового каменного зодчества России XVI в. С ней связана древняя легенда о холопе Никите, мечтавшем взлететь на крыльях в небеса "аки птица".

Ансамбль Александрового кремля оригинален тем, что на его территории находятся два каменных шатровых храма XVI в. Покровская церковь, расположенная в нескольких десятках метров от Распятской церкви-колокольни, сохранила в себе древнее ядро - великокняжеский домовый храм. Торжественное и строгое соору-

жение, несущее восьмигранный шатер, примыкало в XVI в. к дворцу Ивана Грозного.

Исключительный интерес представляют росписи шатра храма. Это единственный известный в России сюжетно расписанный шатер XVI в. Роспись отличает совершенство утонченного рисунка, лаконичность художественного языка, неординарный сюжет. Изображение русских князей и мучеников вместе с ветхозаветными царями и праведниками, их духовное единство воплощали идею богоизбранности московского царя и России.

Литература:

1. Из духовной грамоты Ивана IV, 70-е гг. XVI в. (в списке XVII в.)
2. Синодик опальных царя Ивана Грозного, 1583 г. (список Троице-Сергиевой лавры)
3. ПСРЛ: Лета 7072 (1564)-го «О опришнине».
4. Страна городов // Памятники Отечества №54.: М., 2002.
5. Яковлева О. А. Кремль в Александровой слободе в эпоху Ивана IV (К вопросу о переименовании архитектурных памятников) // Тр. Ин-та истории естествознания и техники АН СССР. М., 1956.
6. Вочаров Г. Н., Выголов В. П. Александровская слобода. М., 1970

На обороте: Во дворце и в подземельях Александровкой слободы (музейная экспозиция)

Опричник

Грунь Дарья, Гребнева Екатерина

Гибель царевича Димитрия и памятник в его честь

Вопрос о смерти царевича Димитрия и о виновности Бориса Годунова в этой смерти сдавался не раз в архив нерешенным и снова добывался оттуда охотниками решить его в пользу Бориса. Никому этого не удавалось, хотя, конечно, в свое время авторам защиты казалось иное. Тема актуальна своей «загадочностью» дела об убийстве, кто-то говорит одно, кто-то толкует другое, мнения расходятся и к конечному выводу до сих пор не пришли. Ввести в курс событий и рассказать об одной из версий громкого дела 1591 года – вот главная цель этого сообщения.

Следственное дело, известное в неполном виде по редакции, напечатанной в «Собрании Государственных Грамот и Договоров», никак не может для историка иметь значения достоверного источника по той очень ясной причине, что производивший следствие князь (впоследствии царь) Василий Иванович Шуйский два раза различным образом отрекался от тех выводов, которые вытекали непосредственно из его следствия, два раза обличал самого себя в неправильном производстве этого следствия. Первый раз – он признал самозванца настоящим Димитрием, следовательно, даже уничтожал факт смерти, постигшей царевича в Угличе; другой раз – он, уже низвергнувши и погубивши названного Димитрия, заявлял всему русскому народу, что настоящий Димитрий был умерщвлен убийцами по повелению Бориса, а не сам себя убил, как значилось в следственном деле. С тех пор утвердилось и стало господствовать мнение, основанное на последнем из трех показаний Шуйского, который во всяком случае знал истину этого события лучше всякого другого. Понятно, что следственное дело для нас имеет значение не более как одного из трех показаний того же Шуйского, и притом такого показания, которого сила уничтожена была дважды им же самим (1).

Существует несколько версий убийства царевича Димитрия и одна из них: убит по приказу Годунова, желавшего избавиться от претендента на престол. Так ли это или нет, нужно разобраться.

Уже с начала 17 века убийство царевича Димитрия стало фактом признанным правительством и освященным церковью. В

виду с этим изменилась и точка зрения на расправу угличан с убийцами Димитрия, эта расправа стала неким патриотизмом и никоим образом не заслуживала того возмездия, которому подверглись её участники.

Убийцы совершили свое дело в некотором отношении ловко. Убийство произошло без свидетелей. Кормилица, ошеломленная ударом, не видала ничего. Убийцы, перерезавши горло ребенку, начали кричать. О чем они кричали? Конечно о том, что царевич зарезался сам. Понятно, зачем они ударили кормилицу и каким бы образом они объясняли этот удар впоследствии, если бы остались живы. Они бы, вероятно, сказали, что кормилица не смотрела за царевичем; они увидали, что с царевичем припадок, что у него в руках нож; с досады ударили кормилицу, сами бросились на помощь к царевичу, но уже было поздно – он перерезал себе горло. Им бы поверили, кормилица, ошеломленная ударом и не выдавшая, как они резали ребенка, не смела бы ничего сказать против двух свидетелей. Царица прибежала уже после, услышавши крик, и не видала убийства. Таким образом, не оставалось бы других свидетелей совершившегося факта, кроме лиц, которые его совершили.

*Рис.1 Убийство царевича
Димитрия*

Рис.2 Царевич Димитрий

Что Борису был расчет избавиться от Димитрия, – это не подлежит сомнению; роковой вопрос предстоял ему: или от Димитрия избавиться, или со временем ожидать от Димитрия гибели

самому себе. Скажем более, Димитрий был опасен не только для Бориса, но и для царя Федора Ивановича. Еще четыре года, Димитрий был бы уже в тех годах, когда мог, хотя бы и по наружности, давать повеления. Этим повелениям послушались бы те, кому пригодно было их послушаться; Димитрий был бы, другими словами, в тех годах, в каких был его отец в то время, когда, найдя себя под властью Шуйских, вдруг приказал схватить одного из Шуйских и отдать на растерзание псарям. Димитрию хуже насолил Борис, чем Шуйские отцу Димитрия Ивану Грозному! Димитрию с детства внушали эту мысль. Все знали, что царь Федор был малоумен, всем управлял Борис; были люди, Борисом недовольные, иначе и быть не могло в его положении; были и такие, которые с радостью увидели бы возможность низвернуть Бориса с его величия, чтоб самим чрез то возвыситься или обогатиться; те и другие легко уцепились бы за имя Димитрия; они провозгласили бы его царем, потребовали бы низложения малоумного Федора, заточения в монастырь, куда и без того порывалась душа этого нищего духом монарха. Попытка заменить Федора Димитрием проявлялась уже тотчас после смерти Грозного, когда еще Димитрий был в пленках, и вследствие этой-то попытки с тех пор держали Димитрия в Угличе. Попытка, наверно повторилась бы так или иначе, когда Димитрий бы вырос. А что бы случилось с Годуновым, если бы Димитрий стал царем? Понятно, что Борису Годунову было очень желательно, чтобы Димитрий отправился на тот свет: чем раньше, тем лучше и спокойнее для Бориса Годунова (2).

Мнения историков по этому поводу расходятся. Большинство из них (М.М. Щербатов, Н.М. Карамзин, С.М. Соловьев, Н.И. Костомаров, В.О. Ключевский) в той или иной степени склоняются к тому, что царевич Димитрий был помехой для восхождения Годунова на престол и потому наиболее вероятно его убийство по приказу Годунова. Согласно ей, убийцы нашли в лице отца и сына Битяговских и Никиты Качалова (племянника Михаила Битяговского); подкупили также мамку царевича Василису Волохову и сына ее Осипа. Другая группа историков (А.Л. Погодин, С.Ф. Платонов, Н.С. Арцыбашев, К.С. Аксаков) полагает, что смерть царевича в 1591 г. была не нужна Годунову, ему было рано думать о престоле, да и Царь Федор мог иметь детей (3).

Церковь Дмитрия на крови относится к распространенному в конце XVII в. типу бесстолпных пятиглавых церквей с трапезны-

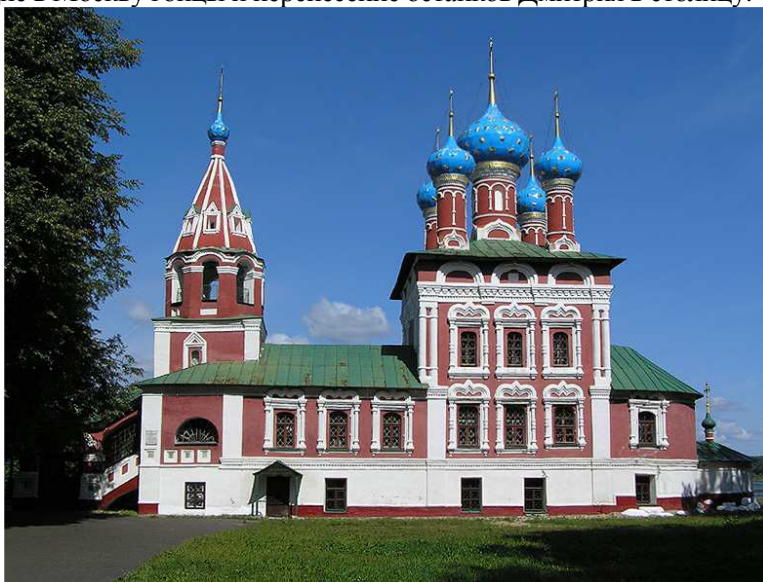
ми. В облике памятника отчетливо прослеживаются традиции московской архитектуры второй половины XVII в. – прежде всего в богатстве декора фасадов. Угличская церковь напоминает Знаменский собор в Зарядье. Интересен южный фасад церкви, обращенный к дворцовой Палате, который можно расценивать как главный. Обилие деталей — наличники с традиционным завершением в виде кокошников, сдвоенные колонки, обрамляющие углы центрального объема, широкий профилированный карниз и яркие изразцовые вставки — придает фасаду праздничный вид, совсем не соответствующий печальному событию, в память о котором сооружена церковь.

Рис.3 Иконостас в церкви Дмитрия «на крови»

Лишь росписи западной стены интерьера центрального куба воскрешают эпизоды, связанные с гибелью царевича Дмитрия. Роспись осуществлена артелью художников московского подрядчика Сапожникова в 1772 г. Западную стену занимает композиция «Убиение царевича Дмитрия», являющаяся уникальным образцом исторической монументальной живописи в интерьере культового памятника. Композиция росписи восходит к станковым и графическим образцам, создававшимся живописцами XVII-XVIII столетий. Основной особенностью этих образцов было крупное центральное

изображение царевича в окружении отдельных сцен, составляющих целостное построение, объединенное общим ритмом. Развитие сюжета читается слева направо и включает несколько последовательных разновременных событий, сменяющих друг друга в соответствии с житийным повествованием. Наверху, в тереме, — сцена одевания царевича; ниже, у лестницы, — эпизод убийства, далее — мертвый царевич в окружении сбежавшихся по звону колокола угличан и динамичная сцена расправы горожан над убийцами, скачущие в Москву гонцы и перенесение останков Дмитрия в столицу.

Рис.4 Церковь Дмитрия «на крови»

Живопись храмовой части стилистически связана с крупнейшей школой монументальной живописи Ярославля и Костромы XVII в., однако уступает лучшим ее образцам, являясь поздним истолкованием некогда великих традиций. Здесь утрачено изящество пропорций, приглушена цветовая гамма, плавная величественность движений заменена барочной экспрессией.

Стенопись трапезной, выполненная в 1788 г. мастером Петром Хлебниковым, отличается от стенописи центрального куба. Традиционное изображение ветхозаветного библейского сказания «О сотворении мира и грехопадении Адама и Евы» выполнено в реалистической манере. Светотеневая моделировка создает впе-

чатление осязаемой пластики обнаженного человеческого тела. Пейзажный фон намечает второй план и зрительно увеличивает глубину композиции. Ритмические повторы линий, жестов, ракурсов сообщают внутреннее движение и завершенность каждой сцене. Пестрый колорит отдельных частей росписи — результат поздних ремесленных поновлений. Из деталей интерьера интересна дверь трапезной, сохранившаяся со времен основания церкви. Полотно двери расписано и мастерски украшено коваными металлическими накладками ажурного рисунка (4).

Рис.5. Палаты царевича Димитрия

«Дело об убийстве царевича Димитрия» остается загадкой и для последующих поколений историков, так как до конца не выяснено. Несомненно, что смерть царевича оказалась выгодна Годунову, стремившемуся стать царем. Но был ли Годунов виновен? Это до сих пор белое пятно истории.

Литература

1. Адрианов И.А. Торжество по недоразумению // Исторический вестник, 1892. Т.50. №11. С. 489-500

2. Клейн В.К. Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия 15 мая 1591 г. М.,: Московский археологический институт, 1913.
3. Костомаров Н. О следственном деле по поводу убийства царевича Дмитрия. Исторические монографии и исследования. Т.1. М., 1989
4. Новикова. С.Е Углич. Памятники архитектуры и искусства. М., 1988.

Лебедев Алексей

Кострома и призвание на царство Михаила Романова

После смерти Патриарха Ермогена (Гермогена) Русская земля «обезглавилась». Земский собор, проходивший в Москве в январе — феврале 1613 года, как констатировал исследователь, «был самым представительным из всех Земских соборов»[1]. Его собрания проходили в Успенском соборе, так как в Москве в тот период не существовало иного помещения, способного вместить столь многочисленное общество. По заключению историка С.Ф. Платонова, в Соборе приняло участие не менее 700 «делегатов» (при избрании Годунова их насчитывалось 476) [2].

Это было действительно «Русское национальное собрание», представители которого особо были озабочены тем, чтобы их решение выразило волю «всей земли» [3]. Как это написано Грамоте Великого Всероссийского Собора в Москве церковного и земского, 1613 г., о призвании на царство Михаила Федоровича Романова: «на Соборе были Московскаго Государства изо всехъ городовъ Россійскаго Царства, власти: митрополиты, епископы и архимандриты, игумены, протопопы и весь освященный Соборъ. бояре и окольничіе, чашники и стольники и стряпчіе, думные дворяне и діяки и жильцы. Дворяне большіе и дворяне изъ городовъ. Діяки изъ приказовъ. Головы стрелецкіе, и атаманы казачьи, стрельцы и казаки торговые и посадскіе и великихъ чиновъ всякіе служилые и жилецкіе люди; и изъ всехъ городовъ, всего Россійскаго Царства выборные люди».

Дебатировалось и имя шестнадцатилетнего племянника царя Фёдора Ивановича, боярина Михаила Романова. Авраамий Палицын вспоминал: «И многие дни о том говорили всякие люди всего Российского Царствія с великим шумом и плачем». Впервые имя боярского сына как единственного лица, достойного царского сана,

после падения царя Василия Шуйского летом 1610 г. назвал Патриарх Ермоген. Но тогда слова Святого Пастыря не были услышаны. Теперь же они приобрели характер великой исторической политической акции. 21 февраля/5 марта 1613 г. Великий Земский собор в московском Успенском соборе единодушно избрал на царство шестнадцатилетнего Михаила Федоровича Романова, внучатого племянника царицы Анастасии Романовны. Решение в пользу Михаила Романова оказалось всеобщим [4]. «Прочтоша сію Утвержденную Грамоту на Великомъ Всероссійскомъ Соборе, и выслушавъ на большее во веки укрепленіе - быти такъ во всемъ потому, какъ въ сей Утвержденной Грамоте писано. А кто убо не похощеть послушати сего Соборнаго Уложенія, его же Богъ благослови; и начнеть глаголати ино, и молву въ людяхъ чинити, то таковой, аще отъ священныхъ чину, и отъ Бояръ, Царскихъ синклить, и воинскихъ, или инъ кто отъ простыхъ людей, и въ какомъ чину не буди; по священнымъ правиламъ св. Апостоль, и Вселенскихъ седми Соборовъ - св. Отець, и Поместныхъ; и по Соборному Уложению всего извержень будетъ, и отъ Церкви Божіей отлучень, и Святыхъ Христовыхъ Таинъ приобщенія; яко раскольникъ Церкви Божіей и всего православнаго христіанства, мятежникъ и разоритель Закону Божію, а по Царскимъ Законамъ мечь восприметь; и нашего смиренія и всего освященнаго Собора, не буди на немъ благословенія отъ ныне и до века. Да будетъ твердо и неразрушимо въ предъидущія лета, въ роды и роды, и не преидеть ни едина черта отъ написанныхъ въ ней».

Но Михаила Романова, как и его отца, патриарха Филарета, плененного поляками, на Соборе не было. 28 октября 1612 г. Михаил Федорович и его мать Марфа Иоанновна бежали из захваченного поляками Московского Кремля в Кострому, а оттуда – в свою вотчину с. Домнино, за 65-70 верст от Костромы. А 20 марта (2 апреля н.ст.) 1613 г. поляки, узнав, очевидно, об избрании Михаила Федоровича на царство, направили в Домнино отряд с целью захватить Михаила. Верные люди донесли местному сельскому стросте Ивану Сусанину о приближении врага. Он спрятал Михаила в ямнике сгоревшего овина, присыпав тлеющими головешками - как будто пожар произошел только что. Вскоре польско-литовский отряд вошел в д. Деревеньки близ Домнина, где и проживал Иван Осипович. Здесь интервенты, как свидетельствовал в 1731 г. правнук Сусанина И.Л.Собинин, устроили дознание местным кресть-

янам, подвергнув их пыткам. Кто-то не выдержал, сказал, что Михаил Романов в Домнине. Поляки силой вынудили старосту Ивана Сусанина идти с ними проводником до этого села. Иван Осипович повел отряд в сторону от Домнина, к болотам, перед тем успев отдать указание верным людям, чтоб они помогли Михаилу Федоровичу выбраться из ямника и бежали с ним в Кострому, в Ипатьевский монастырь.

Сусанин, заведя вражеский отряд верст на десять в гибельную топь, решил, что теперь ляхам не догнать Михаила Федоровича даже при верном проводнике, остановился и признался в обмане. Несмотря на приставленные к своей груди кинжалы, вести «гостей» обратно он категорически отказался. Тогда поляки набросились на Сусанина и стали пытаться его «великими, немерными пытками» и замучили до смерти, как сказано в грамоте царя Михаила Федоровича от 30 ноября 1619 г.[4].

Встреча Московского посольства с Романовыми произошла 14 марта в воскресный день. Шла четвертая неделя Великого поста. Отслужив заутреню, архиепископ Феодорит, со всем священным собором своим, взяв с собой привезенные из Москвы святыни – Тихвинскую икону Божией Матери и Владимирскую, а также иконы московских чудотворцев Петра, Алексия и Ионы – возглавили шествие. Шли, «учредиша чины по достоянию», как сказано в "Исторических записках о Костроме" протоиерея Островского. «Поидоша через великую реку, именуемую Волгою, во обитель Живоначальныя Троицы, в Ипатьевский монастырь. И егда приидоша на устье реки Костромы, весь же церковный чин града того, облекошася в священныя ризы, взявше честный крест и чудотворную икону Пресвятыя Богородицы Феодоровския, изыдоша из града со множеством народа, с женами и детьми, и поидоша вкупе в той же Ипатьевский монастырь молебная совершающе».[5] «На том месте, где река Кострома сливается с Волгою, соединилась Москва и Кострома в лице святынь их, освященных соборов, савонников и множества народного в одну знаменитую по цели процессию, единственную в летописях нашего Отечества»[6].

Юный Романов и мать его отказались от тяжелого царского бремени. В Утвержденной грамоте Земского Собора описывается, как многократно повторялись просьбы посольства и отказы. Тогда архиепископ взял в руки Феодоровскую икону и сказал ему и его матери: «Если не склоняетесь на милость ради нас, то послушай-

тес ради чудотворного образа Царицы всех». После этих слов инокиня Марфа дала свое согласие, хотя сын и просил ее не соглашаться. «Божие есть сие дело, не человеческий разум, – сказала ему мать, – не смею противиться!..» Юный Михаил заплакал, но, поднявшись с колен, сказал: «Аще есть на сие дело воля Божия, да будет тако!..» Все преклонились пред новым Царем, в наступившей вдруг тишине слышен был лишь молитвенный шепот и с трудом сдерживаемые рыдания. Инокиня Марфа, взяв сына за руку, опустилась на колени пред чудотворной иконой Феодоровской Божией Матери и со слезами на глазах просила Богородицу «принять чадо ее в Свои пречистые руки, наставить его на путь истины и устроить полезное ему и всему православному христианству» [8].

Так 14 марта 1613 г. совершилось воцарение Михаила Феодоровича Романова и на этот же день впоследствии, по ходатайству костромичей, было перенесено повелением нового Царя празднование иконы Феодоровской Божией Матери, которое до того отмечалось в день ее обретения 16 августа [9,10]. Михаил Романов прибыл в Москву, а 11 июля 1613 года в Успенском соборе состоялось его венчание на царство.

Все Романовы, начиная с царя Михаила, почитали костромской Ипатьевский монастырь своей фамильной святыней и почти каждый из них, после восшествия на Российский престол, считал своим долгом посетить Кострому. Каждый раз в Успенском соборе в присутствии венценосного гостя, торжественно совершался благодарственный молебен пред чудотворной иконой Феодоровской Божией Матери, которой некогда был благословлен на царствование юный Михаил – основатель династии. Ныне Феодоровская икона находится в Костромском Богоявленско-Анастасином кафедральном соборе [7].

Литература

1. "Романовы. Триста лет служения России". М., Белый город. 2000.
2. Черепнин Л.В. Земские соборы Русского государства и XVI-XVII вв. М., 1978 С.212-217
3. Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты. М., 1995. С.428.
4. Самарянов - Памяти Ивана Сусанина, Кострома, 1884.
5. ДАИ. Т.1. № 162; Петр Петрей. История о великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. М., 1997. С.362-363.
6. Ключевский В. О. Сочинения. М., 1989. Т. 6. С.186.
7. Платонов С. Ф. Московское государство при первых Романовых. // Статьи по русской истории. СПб., 1912.

8. Сташевский Е. Д. Очерки по истории царствования Михаила Федоровича. Киев, 1913. 1 ч
9. Цветаев Д. В. Избрание Михаила Федоровича на царство. М., 1913.
10. Васенко П. Г. Бояре Романовы и воцарение Михаила Федоровича. СПб., 1913.

Маринова Нанси, Петров Петър

Сходства и разлики при провеждането на лятна практика за студенти от специалност Археология в Пловдивски университет и Брянски университет

Преди да изложим своите впечатления от изключително вълнуващото ни пътуване в Русия, искаме да изкажем благодарности към ПУ "Паисий Хилендарски", в лицето на студентски съвет, катедрата по Обща история и археология и всички хора по веригата, които съдействаха по организацията на нашето пътешествие. Разбира се и не на последно място най-сърдечно благодарим на БДУ акад. И.Г.Петровский и цялото ръководство за изключителния професионализъм, топлото посрещане, гостоприемството и разбира се невероятната организация, с което превърнаха нашия престой в Русия в едно незабравимо изживяване.

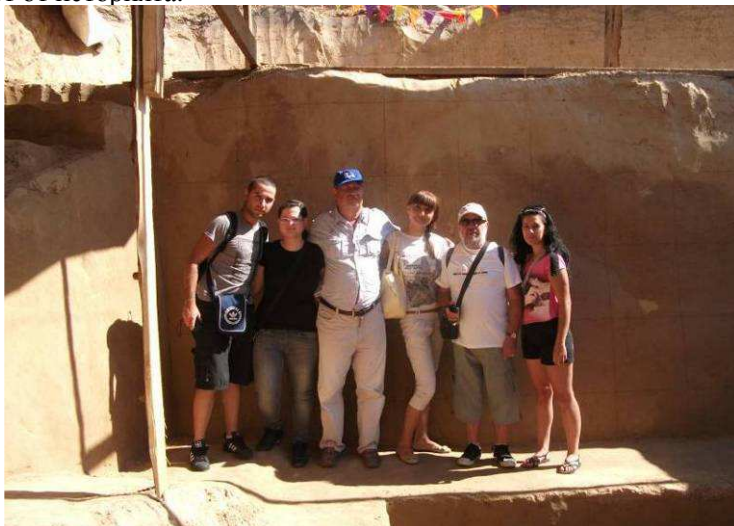
Нашата визита беше изключително полезна не само като туристическа дестинация, но и от професионално музейно-археологическо естество, тъй като имахме възможност да надникнем отблизо в работния процес на руските археолози от различни експедиции, което бе изключително полезно за нашия археологически колектив. В град Брянск, а и през цялото пътуване, ние бяхме изключително добре обгрижвани. Благодарение на проф. Е. Шинаков ние надникнахме в „кухнята” на техния археологически обект в околностите на град Брянск, запознавайки се дори отблизо с някои ценни артефакти от теренните им проучвания. Имахме честта да посетим теренни проучвания на Санкт-Петербургска и Московска експедиции, като последната, разкриваща останки от мамут, беше изключително интересна за всички ни и уникална по това, че в България нямаме възможност да се натъкваме на такива неща. Изумени сме от организацията и големия професионализъм, който цареше на всички археологически разкопки, на които присъствахме.

Тридневният ни престой в Брянск продължи с посещение на Брянския „краеведческий музей”. Прекрасен музей с много добри природонаучни и исторически експозиции. Много богат откъм експонати от праистория до най-съвременна история на Русия. Посетихме Свенския манастир - изключителна обител, много свято място за всички християни. След това се отправихме към мемориалния комплекс „Хацун”, намиращ се в една гориста местност на няколко километра от град Брянск. Комплексът е изграден в памет на загиналите по жесток начин жители на Хацун, представяйки по невероятно прочувствен начин ужаса и най-лошата страна на една война.

След престоя ни в Брянск нашата група, съвместно с руски студенти отпътувахме на една невероятна екскурзия част от Золотое Колцо, на която посетихме такива красоти и невероятни градове, които остават емблеми в руската история. Първият град от тази екскурзия беше Александров. В него посетихме Александровския кремъл, който е бил резиденция на цар Иван Грозни. Изключително красив архитектурен комплекс, който се разкрива в целия си блясък още с преминаването през външните порти. Много силно впечатление ни направи самата организация на екскурзоводите от кремъла. Те направиха визитата ни в този чудесен комплекс още по-незабравима. Успяха да ни въведат в атмосферата на XVI век, разхождайки се от подземията, където са се извършвали мъчения, през покоите на царя, до трапезарията му. Всички успяхме да по-

чувстваме духа на отминалите времена. Силно впечатление на цялата група ни направи музейната експозиция и разбира се най-вече трона на цар Иван Грозни. Една от залите беше превърната в картинна галерия с изключителни художествени творби, представящи част от историята.

Следваща спирка от нашето пътуване беше град Переславъл-Залеский. Градът е основан от Юрий Долгорукий през 1152 година. Това е родното място и на великия княз - Александър Невски. Там първо посетихме Горитския манастир, намиращ се на брега на Плещчеевското езеро. Мястото пленява с невероятната си природа. В двора на манастира, пред вътрешно изкуствено езерце, се издига паметник на основателя на града Юрий Долгорукий. Влизайки в църквата останахме без дъх пред вида на големия изцяло дървен иконостас, изключително красив и изящно изваян, може би най-красивият по рода си. След църквата се изкачихме на една кула, от която се разкриваше невероятна гледка към езерото, манастира и града от другата страна. Определено тези красоти си заслужаваха големия брой стръмни стъпала до върха на кулата. От манастирския комплекс отпътувахме към музея, където се намираше лодката на Петър I, още едно обаятелно местенце, разположено на един хълм пред Плещчеевското езеро. Изкачвайки се към хълма преминахме край паметника на Петър I, разперил ръце към езерото, което грациозно се разпростира в подножието на хълма. Влизайки в му-

зея пред нас величествено стои лодката „Фортуна”, сякаш току що е построена и готова да бъде пусната във водата за първото си плаване. Именно оттук се дава началото на руския военен флот. Следваща цел на нашата обиколка из Переславъл-Залески беше червения площад. Там посетихме Спасо-Преображенската църква, смятана за родното място на великия княз Александър Невски, и разбира се пред нея, непосредствено на няколко метра се издига и негов паметник. Това е и последната забележителност, която разгледахме тук. Следващата спирка от нашето приключение от Золотое колцо беше Ростов. Още с пристигането екскурзоводите бяха организирали обиколка с корабче по езерото Неро. Гледката отново беше невероятна; и отново в унисон с прекрасната природа се преплитаха величествените архитектурни ансамбли на Ростовския кремъл и на Спасо-Яковлевский манастир. Тази разходка по езерото беше добър завършек на вечерта, подсказваща какви прелести ще имаме честта да посетим на следващия ден. Сутринта първо посетихме Спасо-Яковлевския манастир. Изключителна архитектура има самата обител. Там се преклонихме пред мощите на Свети Димитрий Ростовски. След манастира дойде ред и на колосалния Ростовски кремъл със своите величествени крепостни стени. Невероятна архитектура блести в кремъла. Изкуствено езерце с множество патици плуващи в него; множество туристи, изумени от красотите му - това ще зърнете на пръв поглед в един от дворовете, бивша резиденция на митрополит. Тук четирима църковни певци изпяха пред нас песен, от която всеки човек би настръхнал, невероятно акапелно изпълнение на изключителни гласове. Разбира се кремълът притежава много добре подредена музейна експозиция, в която определено има много интересни неща. Сбогувахме се с величествения Ростов и отпътувахме за Ярославал. Предполага се, че градът е основан от Ярослав Мъдри през 1010 година за защита на Ростов от север. През XVIIвек е вторият по значимост град в Русия. В момента е административен център на Ярославска област и е с население от 603,7 хил. души. Градът е и родното място на поета Николай Некрасов. Впечатлението ни на пръв поглед от града е, че е добре подреден, чист и красив откъм природа и архитектура, паркове и ландшафт. Отново имахме възможност за обиколка с корабче, но този път по величествената река Волга. Посетихме Ярославълския кремъл. Там в музейната част се натъкнахме на страшно ценни копия на ръкописи, като например „Повестъ вре-

менных лет”, също така и добре възстановени две брони и снаряжение - едната монголска, а другата руска. След Ярославъл се отправихме към Углич. Посетихме тамошния кремъл. Много интересна беше църквата „Димитрия на крови” - построена на мястото, на което е убит цар Димитрий. Църквата е уникална със своите стенописи. Непременно трябва да се посети и музейната част. В Углич подобно на Ростов имахме отново възможност да чуем църковни песни, и отново уникалното хорово изпълнение допринесе за уникалното изживяване там. Сградата, в която бяхме, също впечатляваше със своята изключителна архитектура и акустика. Така приключи нашият престой в Углич и се отправихме към следващата ни дестинация от Золотое Колцо – Мишкин. Градът се намира недалеч от Углич, на брега на река Волга. Китно малко градче, изцяло превърнато се в туристически комплекс, запазил духа на провинциалния начин на живот и съхранил старите търговски сгради, превърнал се своевременно в един изключителен етнографски център. Успяхме да се докоснем до майсторството на занаятчиите със своите дългогодишни традиции в производството. Посетихме ковачница, в която майстор ковач пред нас направи демонстрация в изковаването на метални предмети. Друга интересна работилница беше грънчарската, където отново пред нас майсторите грънчари умело извайваха страхотни глинени съдове. Посетихме мелница запазена в старинния си вид. Изключително интересна и уникална по своему атракция, която посетите ли Мишкин, не бива да пропускате, е музея на мишката. Забавно както за малки, така и за големи. В музея се насладихме на страхотно шоу на цар и царица Мишки, които изключително преповдигнаха и искрено забавляваха и разсмиваха цялата ни група. За още по-веселото настроение в музея се погрижи и залата с пречупени огледала, в която всеки видял се веднъж през тези чудни огледала, избухва в смях. Осъзнавайки уникалността на този музей докато се усетим вече се намирахме в зала с изложени различни видове живи гризачи, всеки уникален по своему. Посетихме и музея на валенките (руски вилцови ботуши), запознавайки се с начина на изработване и различните видове красиви шедьоври на майсторите на валенки. Така приключи магнетичната ни обиколка из приказния Мишкин и се отправихме към последната спирка от екскурзията Золотое колцо – Кострома.

Градът е административен център на Костромска област. Според преданието градът е основан от княз Юрий Долгорукий през 1152 година. Специално трябва да отбележим Красные ряды, Гостиный двор или Шопинг аркадите и големите брашнени павилиони, където се върти оживена търговия. Силно впечатление ни направи Ипатиевския манастир, който посетихме. Манастирът е основан през XIII век и е разположен при вливането на Кострома във Волга. Интерес представлява Зелената кула, наречена така заради покрива и от зелени керемиди. Троицкият храм от XVII век е една от основните сгради на Манастира. Около 700 работници са били необходими, за да свалят най-голямата камбана, тежаща около 10 тона, когато е ремонтирана камбанарията. В самата обител цареше духът на православието и редом до всички тълпи от туристи се стичаха и миряни дошли да запалят свещ и да се помолят. Тук завърши и нашето изключително вълнуващо пътешествие по Золотое колцо. Но това не беше края на нашата прекрасна обиколка из величествените красоти на необятната Русия. Както се казва за десерт или черешката на тортата на нашето пътуване бе посещението на великолепната космополитна столица Москва.

След Кострома поехме към финала на нашата вълшебна одисея, а именно руската столица. Пристигнахме в Москва към 21:00 часа, побързахме да се настаним в хотела и да се отправим към Червения площад. И както се казва „Москва никога не спи“, вечерта из централните московски улици и край Кремъл беше пълно с хора, а самата руската столица беше не по-малко красива и очаро-

вателна и през нощта. Стъпването на Червения площад е едно неуписуемо преживяване, то не може да се опише с думи, просто човек настръхва при вида на такива красоти и величествени сгради, осветени по невероятен начин, с което допринасят допълнително за уникалността на архитектурните комплекси около и на площада. Сградите на историческия музей, ГУМ, мавзолея на Ленин, църквата Василий Блажени и Кремъл - минавайки покрай тях, затаяваш дъх, оставайки ти само удоволствието от гледката. Ако трябва да се определи Москва с една дума, то тя би била – величествена. За наш лош късмет не успяхме да посетим историческия музей, тъй като точно тогава не работеше. Но успяхме да разгледаме Кремъл, величествената църква - емблема на Москва – Василий Блажени, легендарното Московско метро, което блести със страхотна архитектура на своите станции. Направихме и една разходка по река Москва. Наслаждавайки се на плаването по реката и разглеждайки красивите разнообразни сгради от двете и страни, коя от коя по-красиви, пред нас се появи в самата река уникален, огромен и красив паметник на цар Петър I Велики. Изключителния дизайн и композиция на монумента бе дълго коментиран с възхищение от нашата група. Друга невероятна сграда, която разгледахме от реката беше Московския университет. Толкова красив и голям, благородно завидяхме на московските си колеги, следващи на това прекрасно място, определено приличащо на дворец. Двата дни, които прекарахме в руската столица разбира се са крайно недостатъчни, за да разгледаме многобройните ѝ забележителности, но за този кратък период смятаме, че максимално ползотворно разпределихме времето си, посещавайки голям брой интересни места. Навярно не два нито двадесет дни ни биха били достатъчни, за да се обиколят всички красоти на космополитна Москва.

Качвайки се в международния влак за България, си дадохме равностойка за целия ни престой в Русия. Всички бяхме толкова доволни, а и то беше изписано на лицето на всеки от нас. Изключително ползотворно и вълнуващо приключение. Русия е една величествена и прекрасна страна с прекрасни хора. Създадохме много приятелства със студентите от Брянския университет, и най-вече видяхме уникални неща и места, за които не сме и мечтали. При първа възможност отново бихме се върнали, защото Русия ще остане завинаги в нашите сърца. Невероятно пътуване и престой, за които отново накрая изказваме благодарност на всички, които помогнаха за организирането на това пътуване.